Віталій Бендер

Мечти молодости

За безкорисну моральну й матеріяльну допомогу при виконанні машинопису цієї повісті, цією дорогою складаю сердечну подяку своєму другові Михайлу Безпалому.

Автор

Віталій Бендер

МАРШ МОЛОДОСТИ

Віталій Бендер

МАРШ МОЛОДОСТИ

Том 2.

ВИДАВНИЦТВО «ДНІПРОВА ХВИЛЯ»

Мюнхен 1954 Німеччина

diasporiana.org.ua

Авторські права застережено

Редактор мови Іван Кошелівець

Обкладинка роботи маляра Юрія Костіва

Druck: Akademischer Verlag, München 13, Germany

XIII

По чотирьох тижнях тяжкого, повного небезпеки маршу сотня минула другий більш населений пункт місто Крань і тепер наближалась до столиці Словенії, Любляни. Сіроштан ще вірив у можливість оминути Любляну не поміченим частинами столичного ґарнізону, все ж, як кожний командир, хоч і вірив у краще, але готувався до гіршого.

Полонені юґослави додавали до незавидного становища сотні ще більше клопотів, і виснажені переходом та недоспаними годинами хлопці дивились на цей гурт чорноволосих людей, як на баляст аеростату, який нікуди було скинути. Сіроштан не раз брався за вирішення долі полонених, але нічого втішного ні для себе, ні для них не міг придумати. Одного разу він навіть скликав невелику «раду», сподіваючись почути від підстаршин якусь практичну пораду, але безрезультатно. Було лише два шляхи позбутися цього тягару. Перший: відпустити і здати їх на ласку гір. Другий: перестріляти. Друга пропозиція була гаряче заступлена кількома запальними підстаршинами, які скріпляли цей погляд незаперечним фактом, а саме, що вони, партизани, напевно не панькалися б з полоненими стрільцями. Сіроштан визнавав їх докази, але екзекуцію, як спосіб вирішення проблеми, беззастережно відкинув. Залишення їх на їх власну долю також крило в собі не абиякий риск, бо, як вояки, вони напевно вернулися б до своїх частин і таким чином відкрили б своєму оперативному відділові цю таємницю: повільне, але

вперте просування сотні назустріч волі. Нічого не лишалося, як і надалі ескортувати їх по курсу переходу. Їх було всього 32 чоловіка, але кожного разу, як сотня спинялася на спочинок, майже половина складу сотні мусіла чергуватись, несучи варту.

Харчові запаси майже вичерпались. Захоплений, як трофеї, партизанський харч, що був нав'ючений на партизанських конях, не приніс сотні ніякого полегшення. Три десятки полонених ротів також хотіли їсти, і трофейний харч заледве покривав потреби юґославів. Останній тиждень сотня маршувала надголодь. М'ясо з коней, з-за браку потрібної кількости соли, спричиняло багатьом стрільцям химерний стан почування, коли одна згадка про річ пориває організм на блювання.

Обминувши Любляну, Сіроштан плянував досягти Ґорізії за яких 12 днів. Це мало бути 12 вирішальних днів. В цьому відтинку часу мала зарисуватися відповідь на питання: „Перейдемо чи не перейдемо?»

Ідучи в голові сотні, Сіроштан розмовляв з полоненим українцем, якого взяв з-під ескорти. Полонений земляк називався Дмитро Гнатенко й походив з Харківщини. Він жваво розповідав про свої пригоди, почавши з часу його схоплення німцями на базарі в Мерефі. Докладно розказав про свою подорож до «райху», під час якої він абсолютно нічого не бачив, бо був замкнутий до вагону з іншими хлопцями, як худоба. «Продали» його багатому господареві з-під Відня, в якого він працював майже два роки, зносячи знущання хворобливих «надлюдей». Одного разу не витримав і вдарив вилами самого «баура», за що попав до концентраційного табору під Нойштадтом. Втік і щасливо дістався до Юґославії, де вступив до партизанського загону.

Білоконя вперше зустрів у лютому 1945 року. Він прибув разом з іншими совєтськими старшинами до партизанської дивізії і відразу ж перейняв батальйон. Гнатенко розказував про таємні чвари поміж прибулими старшинами та давніми партизанськими командирами. Деякі партизанські старшини відверто виступали проти новоприбулих, за що відразу ж були заарештовані. Що він думає про Білоконя? Як старшина, він був досить досвідченим, бо захищав Одесу й бився на Міусі. Був нагороджений двома орденами, але ніколи їх не носив, лише на парадній блюзі мав підшитими відповідні стрічки. Чи доводилось їм стикатись з частинами української дивізії? Доводилось. Але Білокінь ніколи не хотів прийняти бою, пропускаючи дивізійні відділи. Чому? А хто його знає. Можливо, таким був наказ згори, можливо з-за бажання заощаджувати людей для боротьби з Міхайловічем, бо Міхайловіч завжди лишався найлютішим ворогом. Можливо, що Білокінь мав якісь власні причини, бо хіба ж там можна було наблизитись до людини й заглянути їй в душу?

Що він особисто думав про дивізію? Як сказати? Ставився з презирством, бо ненавидів німецький стрій, і для нього, Гнатенка, кожний, хто одяг цей стрій на себе, автоматично ставав шкурником, вбивцею, людиною без серця. В українськість дивізії не вірив і її назву розшифровував, як черговий німецький трюк.

— Але, — продовжував він, — мушу признатись, що помилявся. Ваші хлопці мають великі душі, і їхне поводження з нами майже товариське. Я ніколи не думав, що ви залишите нас живими, бо доля ваших хлопців на партизанському боці була незавидною. Всіх полонених з дивізії відразу ж

перебирало ОЗНА, своєрідне югославське НКВД, й після катувань розстрілювало. І ще одно. Я ніколи не думав знайти східняка командиром військової одиниці, що складається переважно з галичан...

— Чому? — повернув до нього своє усміхнене обличчя Сіроштан.

— В Австрії я зустрічав досить галицьких хлопців, і вони ставились до мене з погордою, називали «совєтом» і взагалі відносились вороже...

— А ти?

— Я також не любив їх...

— А тепер?

— Ці, що тут, дуже відмінні й прості, як сама простота... Дуже інтересно...

Сіроштан і Грицюк сміялися з цих сердешних ревеляцій Гнатенка й поглядали на нього з нехованим виявом довір'я. Ще перед цим він докладно розказав їм про ціль їхнього вимаршу під командою майора Білоконя. Йшли вони до таємного сховку, щоб забрати невідому кількість золотих речей, які були сховані на початку 44 року. Місце схову? Окрім Білоконя, ніхто не знав.

— Це дурниці, товаришу сотнику... Золото мене не вабить. Оце б з'їлося шмат ковбаси... Ой, з'їлося б...

— А шмат несоленої конини не хочеш? — запитав Грицюк.

— До конини мені не звикать. Добра й конина, як її немає. Їйбогу, будемо ще плакати за кониною, як заріжете останнього коня...

— Ого, чоловіче! — вигукнув Сіроштан. — Та ти чи не плянуєш прилипнути до нас назавше?

— А де ж я дінусь?

— Можливо, навіть сьогодні, ми вас відпустимо...

— Не потішайте мене цим. Навіть як відпустите, то де я дінусь?

— А до своєї партизанської частини хіба не знайдеш дороги?

— Ха-ха! — залився сміхом Гнатенко. — Ну, цього вже я не сподівався від вас, товаришу сотнику... Якби це так сказав ось цей товаришок, — полонений кивнув на бунчужного, — то я б не дивувався, бо він виглядає мені галичанином, отже й не знає добре обставин, в яких ми виростали...

— Що ж такого дивного я сказав? — спитав сотник.

— Ваша порада про мій поворот до частини більш ніж дивна... Вона дурна, товаришу сотнику. Як же мені вертатися до частини, коли оце вдруге ви відірвали мене від гурту полонених на свою балачку. Знаєте, що чекає мене за це? Це ж — демонстративна зрада...

— Пробач, я чомусь не подумав про це... Ти міг відмовитись, коли я тебе кликав...

— Якби ж я знав, що ви намірились нас відпускати... От тобі й маєш...

Гнатенко замовк на хвилину, і на його обличчі появився вираз смутку.

— Що ж, діватись нікуди... Як відпустите, буду йти за вами в хвості. Не вб'єте ж?

Він сказав «не вб'єте ж» так просто і так байдуже, немов би балачка йшла про шмат хліба, а не про ціну життя.

— Ніяково мені проситись до вашої роти, — продовжував він. — Служив червоним, і була нагода переходити, так не перейшов... А тепер, як припекло, якось не випадає... А до партизан мені вороття немає... Немає... — ще раз глухо сказав він і впав у задуму. Сіроштан подивився на нього

вивчаючим поглядом і очима дав зрозуміти бунчужному, що він не має нічого проти прийняття Гнатенка до сотні...

Аркадій злісно спльовував. Кожного разу, як пас акордеонової скрині врізався в його плечі до самої кістки, він великими пальцями відтягав шкіру пасів і так тримав їх, аж поки пальці не костеніли. Всі радять, щоб він покинув гармонію й не мучив себе, а він не хоче, бо в клявішах акордеону його життя. Хіба вони розуміють його душу? Для них Аркадій-жартун, Аркадій-одесит, Аркадій знає все... Але душі його вони не розуміють. Його душа вразлива, велика душа. Його душа — то суцільна мелодія, яку можна вилити назверх проймаючими акордами. Його душа покрита ніжною ліричною оболонкою, і кожночасний дотик молодости болюче бренить на ній пригадкою за соковиті дні, що втікають з його життя, лишаючи на своєму місці тортури оцього переходу. Його душа, чи він сміється, спить, чи їсть, завжди гасає клявішами гармонії і родить нові й нові мелодії, що торкають стрілецькі серця, що гонять їхні думки поза десять років назад, щоб цю сувору дійсність злагіднити одним-двома споминами про зоряну ніч, про цвіт вишневих садів та про палкі обійми чорноокої Галини... Ні, він не лишить гармонії. Так довго, як він живий, його співуча подруга залишиться при ньому. Хай ріжуть паси в плечі і хай хлопці знеохочують його порадами. Він знає, що його серце ніколи не перестане співати, а вилити той спів назверх він зможе лише гармонією...

Чиговський, як завжди, йшов слідом за сестрою. Змучений, як і всі, він все ж не хилив голови додолу

й ніколи не жалівся хоч би Наді на втому або на брак харчу. Його очі, хоч і запали глибоко в орбіти, все ще світилися вогнем, а з усієї його схудлої постаті все ще била жвавість. Тепер Надя не противилась його частим виявам допомоги і кожного разу, як він робив їй якусь послугу, винувато вибачалась.

— Не згадуй... — лагідно кидав він, немов би це не забирало йому найменшої кількости енергії.

Цього разу він більше мовчав і на Надине намагання нав'язати розмову відповідав короткими, незв'язними реченнями.

— Що з тобою, Романе? Спиш ідучи, чи що? — кинула питанням через своє плече Надя.

— Хто його знає... Можливо, я й справді став лунатиком...

— Мені багато не треба, щоб ствердити це припущення.

— Може ти воліеш, щоб я вічно був настроєний, так би сказати, аморно?

— Авжеж...

— Маєш... Я колись сміявся, слухаючи від своїх приятелів такий вислів: «Жінки дивні»... Але бачу, що мої насмішки були безпідставними...

— Що це має значити?

— А те, що ти дивна, — відповів Чиговський. — Дивись, спека, кругом небезпека, цей безконечний марш, ці чортячі гори... Скільки ж я можу говорити про любов?

— Романтичні типи власне обожнюють гори, — заглузувала Надя.

— Але не на марші... — докінчив хорунжий.

— То ти, значить, вичерпався?

— Майже...

— І не соромно тобі?

— Ні трохи...

— Ну, я ніколи не сподівалася, що ти всього лише другорядний актор... Як у Фюрстенфільді, коли Надя виглядала повненькою, як пампушка, і рожевою, як достигла черешня, тоді ти любив показатись козирним тузом...

— Перебільшуєш, Надю... Де мені в козирні? За Сіроштаном не встигнеш.

— Але ж і самолюбний ти, Романе. Де в тобі береться ота злість до Ігоря? Дивись, всі його люблять, всі слухають, немов би він був одним з 12-ти апостолів, а ти...

— Не всі апостоли варті наслідування, розумієш? Продався ж один за серебряника, — натякнув Чиговський і замовк. Як висловився, аж полегшало. Ніби викупався в літній воді, і свіжість увійшла до його середини через усі клітини шкіри.

— Що змушує тебе так думати? — з тривогою в голосі запитала Надя.

— А оці полонені. Куди він їх веде? Ще й затоваришував з одним. Сотня змучена, вичерпана, мусить найбільше скористати з спочинку, так панове полонені не дають. Їх треба берегти... І годувати... Не можу цього зрозуміти, Надю, не можу...

— Я знаю, ти б перестріляв цих людей і полегшено зідхнув би. Бо вони б зробили з тобою й зі мною те саме. Але хіба ж це виправдання? Ми ж вважаємо, що різнимось від тих, отже й поводження наше мусить бути інакшим...

— Знаю я це. Стара філософія, — відмовив Чиговський. — Але ці полонені нам ще накоять лиха...

— Пам'ятаєш, ти обурився на Ігоря, коли він сконстатував наявність в тобі недовір'я до нього? — раптом обрушилась Надя.

— Ну?

— Виходить, що він мав рацію... Ти не довіряєш йому. Це, якщо брати щойно тобою сказані слова за основу. А якщо приглянутись до речей уважніше, то й дурень зрозуміє, що заковика тут не в довір'ї, а в писі... в твоїй писі, Романе... Ти сказав, що жінки дивні. Мені лишається сказати, що чоловіки дурні... Гогочуть один на одного, як півні... І хоч би з-за курицi, а то просто з-за нічого... Скажеш, ні?

— Хай буде по-твоєму, — здався хорунжий. — Час покаже...

— І то краще, — повеселішала Надя. — Час покаже багато речей, і одна з них заторкує і мій власний інтерес.

— Що б же це мало бути?

— Мені цікаво, чи ти схотів би одружитися зі мною?

— Хочеш, щоб я вже тепер зробив пропозицію?

— Ану, дозволь почути...

— Моя пропозиція звучить просто: хочеш бути моєю дружиною?

— Перед тим, як відповісти, — засміялася Надя, — я хотіла б знати, чому ти думаєш, що я мала б вийти за тебе заміж?

— Я ще мушу подати якусь причину?

— Знайди якусь...

— Ти спочатку вийди за мене заміж, а я знайду причину...

Надя дзвінко засміялася, так голосно, що аж попередній стрілець оглянувся.

— Будемо вважати, що це була проба до наших заручин. А як дістанемось до Італії, спробуєм навсправжки. Добре, Романе?

— Ну, я ще подивлюсь на італійок, — їй в тон відповів хорунжий.

— О, Боже! — жартівливо жахнулася Надя. — Я, мабуть, буду змушена прив'язати тебе до себе або... або домагатися від тебе серйозної пропозиції вже тепер...

Їхнім жартам не було кінця.

З часу вимаршу сотні з Фюрстенфільду стрільці майже забули, як звучить гул літака. Тож коли раптом над горами загуділо завивання моторів, хлопці, як на команду, підвели голови, шукаючи напрямку, звідки наближались машини.

— Літаки! — ревнув бунчужний.

— ...таки! — роздався відгук.

— Ляж! Замаскуватись!

Хлопці миттю розбіглись по кущах, по ярках, попадали попід пригірки, але запізно. Їх помітили. Три літаки, з червоними зірками на крилах, на низькому леті пронеслися над сотнею і, зробивши заворот, вернулись назад. Зробили кілька кругів над місцем укриття сотні і, виблискуючи крилами до сонця, розвернулися до атаки. По черзі пірнули в «піке» і засипали лежачих стрільців градом куль. Полохливо заіржали коні, застогнали ранені.

— Взяти автомати! Лягти горілиць! — скомандував Сіроштан.

Недалеко від нього переляканий стрілець, вп'явши голову в траву, не відповів жодним реаґуванням на цю команду. Ніби й не чув її. Сіроштан тигром стрибнув до нього, носком черевика повернув його на спину і, кинувши йому до рук кріса, процідив злосливо:

— Була команда лягти горілиць! Хіба не однаково, куди тебе поцілить куля, в спину чи в груди? Так чи сяк, прошиє наскрізь...

Літаки знову залетіли до атаки й обірвались в «піке». Цього разу хлопці зустріли спадаючі машини густим вогнем, і вигук радости не змусив себе довго чекати. Хоч стогін ранених стрільців і роздираюче душу іржання поцілених коней несамовито спліталися між собою, радісно-полегшений віддих прорвався через цей клекіт розпачу.

— Готовий! Цей налітався!

Той, що «налітався», лишаючи за собою чорний хвіст диму, вийшов з «піке» і, перевернувшись черевом до сонця, якийсь час летів «догори ногами». Потім пустив язики полум'я й вибухнув у повітрі. Рештки машини розлетілися на всі боки і, кружляючи, попадали на землю. Два вцілілі літаки ще раз зробили коло, тепер вже на вищому леті, і, скинувши невеликі бомби, що вибухали осторонь укриття сотні, віддалилися в напрямі Любляни.

Цей несподіваний налет зменшив силу сотні з 150 людей до 135, бо вісім було вбитих і семеро тяжко ранених. Тих легко ранених, що могли йти, що могли продовжувати марш власними ногами, Сіроштан взагалі не зараховував до ушкоджених. Окрім цього, було забитих троє полонених, а між ними і один українець. Гнатенкові нічого не сталося.

Так, подумав Сіроштан, з цього часу прийдеться викладати карти на стіл. Ворог таки дізнався про втечу сотні. Місце перебування сотні нарешті розкрите. Гра на життя і на смерть почата. Він знав, що його карти заздалегідь биті, але бажав, хотів, дуже хотів діграти гру до кінця. Грачі кажуть, що гра не є програною, доки останній шаг не покладеться на банк. Навіть і тоді є ще іскра надії, що отримані карти ляжуть бажаною комбінацією і щастя обернеться другим боком. Деколи ця комбі-

нація приходить останньою рукою, деколи не приходить... В грі, як в грі, одні програють, інші виграють. Та тільки кінець гри визначає щасливих і нещасливих. А на початку гри всі оптимісти, всі переконані, що виграють саме вони. Так само переконаний і він, Сіроштан. Цей налет і був початком гри. Що ж, йому нічого не випадає, як прийняти карти і йти «ва-банк». Бити по банку, на якому спочивало життя цілої сотні.

Сонце заходило, коли хлопці скінчили ховати забитих друзів. Цього разу поховали товаришів без формальностей. Наскоро засипали могилу, пристромили сплетеного з гілля хреста, поклали на гріб вояцькі шоломи й обкидали свіжу землю порожніми патронами. Ще раз пригадали їх живими, десь подумали, що життя, як дим на вітрі. Вихопиться з комина, підхопить його вітер, пошматує на молекули, а за хвилю й сліду не лишається. Тільки й різниці, що від диму не лишається нічого, а від життя лишається слід, ось отака осамітнена могила за тридев'ять земель від рідної хати, від матері, від коханої дівчини... А бідній матері ще й тут не так, як людям. Пішов син, пропав в чужих краях. Добре, як живий. А як загинув? Де його могила? Де її шукати? Куди йти, щоб хоч тлінками розрадити змучене материнське серце?

Як стемніло, Сіроштан скликав всіх підстаршин на нараду. Кілька з них прийшли з перев'язаними головами та з підігнутими на прив'язках руками. Віддано дивилися на свого командира, чекали від нього рішень, наказів та надій...

— Немає що багато говорити, — почав Сіроштан. — Ми викриті. Я скликав вас, щоб відкрити вам наш наступний хід, бо від цього ходу залежатиме весь перехід. Зараз же, негайно ж ми повер-

таємо назад. Так, майже на 180 градусів назад. Назад, на яких двадцять-двадцять п'ять кілометрів. Цю відстань ми маємо покрити цієї ночі. Ми мусимо її покрити, — і він зробив натиск на слово «мусимо». — Завтра ранком на цьому місці буде більше літаків. Вони нишпоритимуть тут, чесатимуть кожний кущ, будуть шукати за нами, але нас тут не буде. Натурально, що, не знайшовши нас тут, їхні пошуки прогресуватимуть по лінії нашого курсу на захід. Завтра на це місце рушать югославські озброєні відділи, завтра на горах чатуватимуть ворожі стежі. Я більш ніж певний, що ворогові ніколи не прийде до голови шукати нас двадцять п'ять кілометрів позаду цього пункту. До того ж, ми не йдемо просто назад. Ми йдемо навскіс. Трошки навскіс на північ, і в час, коли ворог чатуватиме на нас з лівої сторони Любляни, ми спробуємо обійти її справа... Я знаю, що пересічний стрілець сприйме цю вістку з неохотою, бо після того, що він витерпів, рішення йти назад впаде на його голову справжнім ударом. Я знаю це. Але це єдиний вихід з ситуації, і я вірю, що ви знайдете в собі досить сприту довести їм цю вістку таким переконливим способом, що в їхніх мізках не лишиться місця для сумнівів та розчарувань...

Він заглянув на пляншет, потім подивився на кожного підстаршину зокрема, ніби хотів вичитати з їхніх облич якусь таємницю, й продовжував:

— Я знаю, що ви голодні, і сподіваюсь, що ми не можемо забити додаткового коня, в майбутньому, бо після цього налету їх залишилось лише двоє. Тож просіть стрільців взяти найбільше м'яса з побитих коней... Я знаю, що я вимагаю від вас більше, ніж людина може витиснути з себе. Та коли я можу знайти в собі додаткову атмосферу пари, ви

також можете. А якщо говорити конкретно, то це не є річчю звичайного «можете чи не можете». Мусите! Цим словом повинна керуватись наша свідомість. Як знаєте, становище наше чимало погіршало, бо до старого тягару дійшов новий, це наші тяжко поранені товариші. Але так довго, як вони живі, так довго, як їхнє життя жевріти ме хоч малою іскрою, ми їх не покинемо. Лише смерть, наша або їхня, звільнить нас від цього побратимського обов'язку. І ще один тягар. Відтепер на свої плечі маємо взяти кулемети й запас амуніції. Можливо, десь реквізуємо коней, тоді цю проблему вирішимо інакше, а покищо немає ради. Мусимо розмонтувати в'юки на побитих конях і по частинах розібрати тяжку зброю. Пане хорунжий! Частину амуніції можна буде кинути на плечі полонених. Хоч це й проти конвенцій, але хай вибачають... Їдять те саме, що й ми, тож мусять чимось помогти. Це — все. А зараз до своїх груп і в дорогу...

І спеціяльна сотня завернула назад. Знесилена, голодна, зневірена, але не подолана. Зневірена, але рішена доконати прорив з цієї червоної землі. Тяжко ранені стрільці, несені на перекладених палях, просили друзів достріляти їх, але на ці розпачливі прохання ніхто не звертав уваги. Заклопотана Надя бігала від одних нош до інших, втішала теплими словами, а, відвернувшись, плакала від свого безсилля врятувати цих юнаків.

З насуванням сутінок захвилювався вітер і погнав з півдня клапті хмар, що неприємно рижіли проти захованого за горами сонця. Згодом чорне масиво затягло пів неба і вітер прочесав верхи гір знайомою свіжістю. Вітер пахнув вологою й штормом. Вдарили громи, і небо, краяне блискавицями, обрушилось на спражену землю зливою, ніби океан,

що таємниче вистигши в піднебессі, несподівано вилився на Балкани. Гнулися до землі дерева, скажено ревли гірські рівчаки, обвалювалася глина, котились камені, з корінням вивертались кущі. Здавалось, що ця химерна ніч заключила союз з ворогом і за всяку ціну заповзялася спинити групу заблуканих чужинців. Але вони йшли. Сковзались по глейкуватому ґрунту, падали, здирали на руках шкіру, губили ранених, клали їх знову на ноші, і йшли. І коли блискавиці яскраво освічували силюети змоклих людей, з їхніх облич поглядала впертість. Стара приказка: «Горе переможеним», — що нею, здавалось, був виповнений зміст ночі, до них тепер не прилипала. «Горе тим, хто боїться горя!» — світилося з юнацьких очей. «Слава тим, що не подаються горю, не падають йому навколішки, а розстрілюють його зброєю» — билося в їхніх серцях. «Слава тим, що покоряють горе мечем, як новітні ґладіятори» — стукало в їхніх скронях. «Слава відважним» — додамо ми. «Слава молодості, що поривае людей на геройські діла! На лицарські, незвичайні діла! Слава молодості, що минає бойовим, переможним маршем! За любов до пригод, за жагу до життя, за презирство до смерти, молодості слава! Вічна, невмовкаюча слава!»

XIV

Ранок почався дуже погідно. Під супровід ранішнього спокою зійшло сонце й ласкаво зирнуло на розквашені бурею гори. Щедро пригріло розкислий ґрунт, налило повітря життєдайним еліксиром, і заспівали пташки. Залилися строкатою мелодією, життєрадісною симфонією літа. Прибиті дощем трави, підняли свої стеблини, випросталися назустріч новому дню. Погідний, літній день загорався над Словенією.

Спеціяльна сотня спочивала. Збиті нічним дощем стрільці вдоволено потягались до сонця і, здавалось, жадібно ковтали його життєдайні промені. Спокій, як нагорода за невигоди минулої ночі, приліг на юнаків, що впивалися сном. Міцним, молодим сном. Десь за верхівками гір ревли літаки, заряджали надгірний простір докучливо-тривожним гудінням, але сотня, здавалось, не чула цих ознак жвавости ворога. Сіроштан мав рацію. Їх тепер шукали на місці вчорашнього налету, чесали кожний кущ, сподіваючись знайти хоч якінебудь ознаки сотні, а її не було ніде. Була сотня і зникла. Пропала.

Та заслужений стрілецький сон не був довгим. Порожні вояцькі шлунки потребували палива, не дозволяли свідомості впасти в затяжний спочинок. Шлунки мали обов'язок перед природою і, ніби слухняно виконуючи його, збунтовано бурлили пригадкою: «Давай їсти. Немає! А нам що? Давай щонебудь. Давай. Бо відповідними вимогами кальорій на нас насідає кров. Твоя ж власна кров».

Їсти... Шорсткі язики раз-по-раз проїжджались по сухих устах, немов би сподівались знайти на них невичерпний запас засохлого меду. Але уста смакували сіллю й чимось гірким, що стягувало з залоз слину, яку збунтовані шлунки вже не хотіли приймати. Їсти...

Надя не спала. Старанно розмочувала рештки сухарів, щоб приготувати для ранених щось на вигляд легко стравної каші. Обходила своїх пацієнтів, розбинтовувала їхні рани й виставляла їх до сонця; цього універсального лікаря, що не тільки світить і гріє, а й лічить. Минаючи лежачого Сіроштана, зупинилась. Він не спав також. Дивився в синяву неба і, мабуть, снував думками нові, переможні пляни. Побачив її, повернувся набік і, спіймавши на своєму лобі пучок звислого волосся, накрутив його собі на палець.

— Як твої пацієнти? Якась надія? — спитав.

— Деякі виживуть... Але четверо, ті що з простріленими шлунками, довго не протягнуть... Господи, хоч би ж тобі денебудь дістати молока... Хоч пляшку... Хоч би по ложці дати моїм хлоп'ятам, — забідкалася Надя.

— Зрозумій, Надю, — якось стомлено відповів Сіроштан, — що ти просиш у Господа звичайної речі... Речі, котру ми можемо роздобути самі, без його допомоги... Можемо, розумієш? Але не сміємо. Не сміємо, навіть якщо тут ідеться про чотири молодих життя. Не забувай про 144 інших... Ворог не сміє довідатися про їхнє місце перебування. Значить, рятуй цих нещасних без молока... Звучить, як жорстокий монолог, ні? Але тепер не до розчулення...

І він замовк. Знову ліг на спину й виставився очима в блакить неба. В синю-пресиню блакить.

Хоч в ній око й не знаходило нічого цікавого, але сам колір, ця небесна ніжність наливала свідомість спокоєм, лягала на мозок спочинком. Якби не обов'язки, то вже ніколи й не встав би. Пив би оцю свіжість з небесного океану годинами, днями, роками, вічно. Таки впоїв би свою зрушену душу спокоєм, а змучене серце залив би блакитним простором. «Ех ви ж, розгнівані дні», подумав. Жорстокі, криваві дні. І як ти їх запишеш в реєстр життя, коли ось поруч вмирають чотири юнаки, просять молока, а він мусить прирікати їх на смерть відмовою. Ой, котися сонце, кулею до заходу. Щезай з неба магічним трюком, забирай з собою цей погідний день. Хай приходить ніч, хай закутує верхи гір в чорну хустину, хай заховує в собі його надірвану сотню. Хай прикриває її марш, хай хоронить від ворога, хай не дозволяє їй думати про спокій. Про спокій, що безнастанно лине з небесної блакиті. Бо спокій завжди відпружує, завжди підмінює гостроту думання збайдужінням. Збайдужінням до всього. До нього, до небезпеки, до життя. І хіба варто було витерпіти стільки невигод, щоб тепер, на половині дороги, розцінювати життя, як щось, без чого можна обійтися? Ні, він не хоче спокою. Йому плювати на блакить неба. Рух! Марш! Круті спуски й узвози! Все, тільки не спокій, бо спокій тхне згубою. Спокій зрадливий...

Поглянув на місце, де стояла Надя. Її не було. Відійшла, навіть не сказавши слова. Можливо, обурилась? Можливо, сприйняла його слова, як вияв страху? Неможливо. Вона все знає, все розуміє, і коли нічого не сказала, то тільки тому, що тут немає що говорити. Гіркі речі краще збувати мовчанкою. Про них треба думати, їх не вільно забувати, але говорити — не обов'язково.

Над вечір, сотня знову приготувалася в дорогу. Таємними, покрученими стежками продовжувала свій шлях до волі. Голодні стрільці, тиняючись і падаючи, крокували за своїм командиром. Йшов за ним і Михайло Красюк. Так, як і всі, голодний, так, як і всі, знеможений, але не так, як всі, завзятий. Ескортуючи полонених, він до дрібниць відшліфовував свій власний плян порятунку. Що ж, він вірив Сіроштану до цього часу, вважав його здібним командиром, але більше — ні... Красюкова віра в успіх цього переходу розвіялась вчора, коли ворожі літаки насіли на сотню, як шуліки на малих курчат. Лише три літаки. І це ж либонь був тільки початок. А згодом? Що станеться пізніше? Ясно: сотня зайшла в тупик. І те, що вони вернулись назад, абсолютно нічого не значить. Цим Сіроштан відтягнув на два-три дні, але не назавше. І, можливо, за наступною горою смерть очікує на них, наївних фантастів, з відомою косою в руках. Михайло Красюк вмирати не хоче. А собі признатися, боїться вмирати. Та й за що? За Україну? Дітваки. Що вони цим хочуть довести, Україна залишилася тисячу кілометрів позаду, а ти вмирай за неї на цих насуплених горах. Та й що таке Україна? Певно, він усвідомлює, що є Україна, країна, де він народився, де виростав, де бідував у колгоспі, де, якщо вірити історії, відгреміли славні діла предків. Але що йому до історії? Йому, непомітному селюкові з загубленого села під Мелітополем? Історію пишуть великі люди. Гетьмани, отамани, письменники. Він — малий чоловік, один з тих, що вчать історію, а не пишуть. Для нього історія — це один з дванадцяти предметів у школі. І тільки. А щоб прив'язувати до неї якесь глибше значення, то хіба так, від безділля. Ну, від безділля можна собі подуріти, можна по-

бавитись навіть в козаків і таке інше, але вмирати... Михайло Красюк ще глузду не втратив. І вмирати він не хоче. Він має свій власний плян порятунку. От хочби взяти з дня початку війни. В совєтській армії він не був, значить, дезертирство виключене. Ще до війни жив смирним хлопцем, був слухняним колгоспником, нікому ніколи не сказав злого слова. І якщо він повернеться додому оце саме тепер, ніхто його не судитиме, ніхто не клеймуватиме «ізменніком». Та за штуку, яку він плянує доконати, можливо, навіть отримає від влади нагороду. Так, він зробив велику дурницю, записавшись до дивізії. Але в той час діватись було нікуди. Та проклята сталеварня в рурському басейні висмоктувала з нього всі соки. Брак поживи, брак взуття, кожноденні побиття, — хіба цю каторгу можна було знести? Не було ради, мусів записатись до дивізії. А тепер? Мабуть, його друзі, з якими разом сідав до вагону в Мелітополі, з якими разом прибув до Руру, з якими розділив кормигу сталеварні, сьогодні повернулися додому й напевно розголосили всьому селу, що він пішов до української дивізії. Цікаво, як зареаґувало село? Що подумав його батько? Можливо, десь в душі й гордився вчинком свого сина. А, можливо, тортурований в підвалах мелітопільської тюрми, проклинав його, як відлюдка. А він візьме й вернеться. І то з атестатом визнання від військових властей юґославської республіки. Рішено. Цієї ночі він доконує свій задум. Це мало б вдатися дуже легко. Всі стрільці стомлені, виснажені, ледве тримаються на ногах. Під час спочинку всі попадають на землю, як мертві, лишаючи кількох вартових, що різнитимуться від решти тим, що ті спатимуть лежачи, а вони стоячи. Тоді він крадькома відбере автомати в поблизу лежачих

стрільців і ще обережніше підкрадеться до полонених. Тут, правда, вартові пильніші, але їх буде лише двоє, і з ними він якось упорається. Тоді віддасть автомати отому здоровому юґославу і його друзям, з якими він уже договорився, а опісля вони всі разом підкрадуться до Сіроштана й накриють його гуртом. А якщо з ним будуть хорунжий і бунчужний, то й тих також. З тими панькатись не прийдеться. Якщо щось не так, то ножа в живіт і кришка. Стріляти не можна, Боже, сохрани. А Сіроштана обов'язково треба буде взяти живим. Обов'язково. І тоді пірнути в цю нічну гущавину, й хай шукають. А вони прибудуть до найближчої міліційної станиці, передадуть там Сіроштана владі, розкажуть про місце перебування сотні — і життя врятоване. Його, Красюкове життя. А решта? Ну, то вже не його справа. Чи їм не все одно, де вмерти? Тут, в горах, в долині чи в підвалі? Тут чи там, скрізь зможуть претендувати з однаковим успіхом, що вмирають за Україну. Сонце сідало, коли він оглянувся до гурту полонених і віднайшов рослого юґослава. Непомітним кивком голови дав йому знати, що реалізація змови мала наступити цієї ночі.

Між тим, Сіроштан в голові витягнутої сотні радився з хорунжим і Грицюком, шукаючи розв'язання харчової кризи.

— Очевидно, — говорив Сіроштан, — ми, як військова одиниця, маємо право реквізувати трохи продуктів у навколишніх господарствах, дарма що не можемо давати ніяких ґарантій власникам. Але що робити з свідками? З отими господарями, що мають поділитися з нами своїми невеликими запасами? Це ж певно, що на другий день вони донесуть владі, а тоді... Ви знаєте, що чекає нас опісля... Яка ваша думка, пане хорунжий?

— Мені здається, що ми могли б ризикнути. Після реквізицій ми могли б ті родини пов'язати, і це б уже дало нам трохи часу, щоб віддалитися на безпечнішу відстань... Я свідомий того, що моя пропозиція відтягла б наше викриття лише на деякий час... На день або два... А що рано чи пізно сотня стала б викритою, тут не може бути жодних сумнівів...

— Я також думав про це... — докинув бунчужний.

— Думав про це і я, — підхопив Сіроштан. — Хорунжий має рацію. Цим способом ми зможемо викраяти найбільше один день, очевидно, якщо все піде по пляну. Користь: хлопці зможуть добре підживитись, що спричиниться до підйому їхніх моральних якостей. Невигоди: ворог розкрие наше місце перебування. Продовження переходу надголодь має також добру і злу сторони. Користь: ми й надалі залишимось схованими. Невигоди: хлопці підупадуть духом, і голод може довести їх до зречення з маршу, до втечі поодинці, де кожний зміг би бути сам собі паном. Деморалізація неминуча... Маємо дві теорії, обидві для нас невигідні... Становище таке, коли людині не лишається нічого робити, тільки кинути шапкою об землю й сказати: «Пан або пропав»... Я — за реквізиції...

— Наші погляди вам відомі, — сказав бунчужний.

— Виходить, що ми всі — «за»... ствердив хорунжий.

— Мусимо хіба ще усталити, коли саме ми вдамося до реквізицій... Моя пропозиція така: перетерпіти цю ніч і цілий завтрішній день. Завтра ми будемо якраз проти Любляни з правого боку.

Минемо її, а тоді завітаємо до кількох господарів, — вияснив Сіроштан.

— Нема ради, будемо терпіти, — сказав Грицюк.

— Терпи козак — отаманом будеш, — згодився Чиговський приказкою.

— От ми й вирішили найтяжче питання, — зідхнув з полегшенням Сіроштан. З добрих сто метрів ішов мовчки, опісля звернувся до Грицюка:

— О першій годині зупинимось на короткий спочинок. Підбереш міцніших хлопців на варту... Ви також, пане хорунжий, подивляйтесь на полонених... Голодні щурі їдять одне одного...

Опівночі сотня стала на спочинок. Зморені стрільці попадали на землю і відразу ж віддалися снові. Грицюк визначив вартових і, обійшовши сплячих стрільців, пішов до Сіроштана. Хорунжий Чиговський, залишаючи вартових біля юґославів, сказав:

— Намагайтесь не сідати. Сядете — обов'язково заснете. Проспите свої й наші голови. Якось підбадьоруйте себе і... вважайте...

Пройшовся навколо полонених, що, як мерці, повитягалися на траві трошки осторонь хлопців. Раптом якесь тривожне почуття залило його серце, і воно затьохкало. Він аж понюхав цю нічну тишу, немов би остаточно хотів переконатись, чи бува в чорноті ночі не притаїлась де небезпека. Ніч виглядала такою ж спокійною, як і попередні, і такою ж зоряною, як лише може бути балканська ніч. Він хотів був відійти до Наді, щоб обмінятися з нею парою слів, але це химерне передчуття випирало назверх пересторогою, і він залишився на місці. Згодом підійшов до ближчих стрільців, що спали непробудним сном, і присів на траву.

Михайло Красюк очікував. Переконавшись, що його сусідів не розбудиш гарматою, він спритно відібрав їхні короткі «ем-пі» і поповз, як гадюка. Час від часу прилягав, прямо в траву віддихав тяжке захекання, а тоді повз далі, в напрямі полонених. Хитро виминувши вартових, він вже долазив до юґославів, коли стомлений зір хорунжого раптом спіткнувся об чорний клубок, що вперто рухався в певному напрямі. Клубок підповзав до вартового, що, не чекаючи ніякої небезпеки з боку спочиваючої сотні, втопирив свої очі в чорніючі постаті випростаних юґославів. Хорунжий, довго не надумуючись, впав на траву і, немов би пливучи, шмигнув услід за клубком. Красюк пристав, якусь хвилю спочивав, тоді дістав з піхви багнета, і, готуючись до останнього стрибка, почав зводитись дугою. Його ноги саме мали відірватись від землі, коли їх ззаду схопив хорунжий. Красюк, як спутаний, гепнувся додолу, враз вивернувся й намірився багнетом на Чиговського. Та вартовий вже почув ці підозрілі тяжкі віддихи, замахнувся крісом і вдарив ним по смертельній руці Красюка. Цей немилосердно заскиглив і, випустивши багнета, закачався по траві, як хворий на чорну недугу.

— Хустину! — похапцем гукнув Чиговський, зв'язуючи своїм поясом Красюкові руки. Вартовий подав йому білу шмату, і Чиговський, нашвидку зробивши з неї кляп, заткнув рота горлаючому Красюкові.

— Горлає на всю Словенію! — сказав і пішов до полонених, що збуджено сиділи, кидаючи один на одного замашистими лайками, які можуть змайструвати лише юґослави. Рослий юґослав лежав осторонь і біля нього стояли вартовий і Гнатенко.

— Що сталося? — запитав Чиговський.

— Ледве бісова дитина мене не прикінчила. Спасибі землякові, — і він показав рукою на Гнатенка, — а то може б уже Войпан читав псальми над моїм грішним тілом... Спритна холера ясна, — і він скоро розказав про пригоду. Стоїть він, собі, значить, поглядає то на зорі, то на юґославів. Тільки глянув угору, коли цей байстрюк, шляк би його трафив, вирвався просто ні відкіль і вчепився своїми гадючими пальцями йому в горлянку. Аж захрипів з задухи. Та, спасибі, земляк це все бачив і виручив з біди. Підбіг, та чоботом по голові тарахнув клятого нападника, і пустив він його горлянку... А землячок, видать, має кований чобіт, бо так зачепив по макітрі, що цей і дуба дав. Ось бачите, лежить паскуда перунська...

— А ти що скажеш? — звернувся Чиговський до полоненого українця.

— Та що тут розповідати? Помітив я ще з дня, що пара їх підозріло шепталися і все поглядали на одного стрільця. Дуже мене це заінтересувало. Хіба, думаю собі, змова? Вам не хотів нічого казати, бо боявся, щоб не подумали, що вислужуюсь... Ну, і не спав я цього разу... Хоч вдавав, що втинаю міцного хропака... Дивлюсь, а цей здоровило повзе.. Очі йому світяться, як у кобри, і весь пашить лютою... Плигнув на вартового, як пантера... Ну, а далі ось цей коряга розказав усе...

— Он як, — заключив Чиговський. — Виглядає на змову. А того стрільця, що ти тільки згадував, ти б оце тепер впізнав?

— Як рідну матір, — відповів Гнатенко.

— Ану подивись на отого зв'язаного...

Гнатенко підійшов до Красюка, нахилився над ним і, випроставшись, сказав:

— Він самий . . .

Надійшов Сіроштан.

— Що тут за крик? — звернувся він до Чиговського.

Коли цей подав йому короткий звіт з пригоди, він підійшов до Красюка, приглянувся до нього зблизька і якось байдуже сказав:

— Ніколи не думав, що прийдеться забити саме його . . . Зрештою, розберемось удень . . . А зараз в дорогу . . .

Збуджена сотня, немов би похмеляючись нічною свіжістю, рушила в дальшу путь, шепотом розказуючи й переказуючи пригоду з Красюком. І хто б міг подумати, дивувалися стрільці. Красюк! Такий тихий, такий слухняний, завжди услужливий, і на тобі . . .

Судили Красюка по полудні. Судили за зраду. За підступ. За змову з ворогом. Він стояв, похнюпивши голову, ніби боявся зустрітися поглядом зі своїми вчорашніми побратимами. Стрільці, заховані він світу скелею, сиділи насторожені і слухали свідчення хорунжого, а за ним Гнатенка. Стрілецькі очі світилися презирством до зрадника, і їхні обличчя кривилися від огиди. Обвинувачував рослий підстаршина з Житомира. Ставив питання невміло, але суворість його голосу, аґресивна суворість, гнітила підсудного й лунала під скелею дзвінким відгомоном, в якому бреніли нотки справедливого вояцького обурення. Захищав бунчужний. Свою оборону опирав на тяжке становище сотні, на брак харчу, на духове заламання, на втрату свідомости від голоду, на молодість. Його докази звучали досить роз-

чулююче, але вояцькі серця були тепер чужі до співчуття підсудному. Цієї зради бунчужний вибілити не міг, хоч і щиро намагався зменшити ту кількість ненависти, що палила стрілецькі серця.

— Винний! — впало з уст присяжних стрільців. — Винний за зраду!.. — полетіло над головами вояків.

І раптом опісля підвівся підстаршина з Житомира.

— За зраду в тяжких обставинах, — сказав він, — існує лише один вирок: розстріл...

— ...розстріл... — повторилося під скелею.

Красюк пополотнів. Затрусився. З переляку зацокотів зубами, вирячив очі, як п'ятаки, завиляв колінами. Враз його ноги підсіклися, і він тяжко звалився на землю. Заридав, б'ючися об твердий ґрунт головою.

— Браття! Друзі! Пане сотнику!.. Простіть мені нерозумному... Я не винний... То вони мене намовили...

Не можна було дивитися на його побивання без співчуття. А, пригадавши його злочин, не можна було співчувати. Двоє вартових підвели його з землі і, підтримуючи, поставили на ноги. Його обличчя, заліплене землею, змішаною з слізьми, струшувалося від ридання й надавало всій його мізерній постаті рабсько-слухняного вигляду. Сіроштан дивився на цей вилив розпачу, і, здавалось, якби був суддею, пробачив би Красюкові всю його затію. Та це припущення було помилковим. Він шкодував за цим черговим молодим життям, але не міг стерпіти Красюкового ридання, не міг знести браку відваги принаймні гідно вмерти. Сотник підвівся. Наблизив-

ся до засудженого й наказав вартовим лишити його самого. Ті відійшли геть.

— Ридаєш? Боїшся вмерти? — вимовив він якимось повчаючим тоном і поклав свою руку на кобуру пістоля. — Нічого тепер не поможе, браток... Вирок був проголошений, і ти його чув. І вирок буде виконаний... Мною... Я розстріляю тебе, отут, під цією скелею, бо така воля суду, така воля спеціяльної сотні... Краще не тремти, бо якщо ти був негідником в житті, то хоч умри людиною... Я ніколи не припускав, що ти такий боягуз. Якби знав, вигнав би тебе геть з сотні ще в Фюрстенфільді... Просто дивуюсь, чому ти не відійшов сам, принаймні заощадив би нам цей клопіт і, можливо, не вмер би ганебною смертю зрадника... Бачиш, як сталося? Ти вже думав радіти, готувався святкувати врятування свого життя ціною загибелі всієї сотні, а сотня жива й напевно вирветься з цього пекла, залишивши тебе тут самого, як такого, що не вартий згадки... І одного дня ми вернемось додому, на свою соняшну Україну... Відшукаємо твою матір, що десь сліпне від сліз за тобою, і що ми їй скажемо? Що, питаю тебе? Невже ти такий негідник, що дозволиш нам зранити горде материнське серце правдою про тебе?

Красюк перестав тремтіти. Лише пожовк ще більше і туманним зором дивився кудись на верхи гір, що маячили з-за скелі. Він стояв спокійно, ніби за хвилину став переконаний, що смерть позбавить його від мук життя. Ніби чекав на неї, як на визволительку.

Сіроштан повернувся до Гнатенка, що, як свідок, сидів поруч Чиговського, й кивком голови покликав його до себе. Хлопець підвівся й підійшов до сотни-

ка. Сіроштан нахилився й підібрав з розпластаної хустини золотий тризуб, що його було знято з Красюкової шапки перед початком суду. Подав тризуб Гнатенкові й сказав:

— На цьому тризубі пляма... На ньому ржа зради... Почепи його на свою шапку й доглянь, щоб поки ми живі, він виблискував славою наших предків... Також перебери зброю Красюка. Хоч і пізно ти приходиш до спеціяльної сотні, хай тішить тебе думка, що знайдення себе, навіть пізнє, перекреслює нанівець всі наші минулі помилки. Хай же вояцьке щастя вітає над твоєю головою і хай Україна зустріне тебе, як довгожданого переможця...

Гнатенко відібрав тризуб і, ставши струнко, мовчазно прийняв клятву на вірність цьому символу непереможности країни, яка десь далеко спливала кров'ю...

Сіроштан знову повернувся до Красюка й розстебнув кобуру. Витягнув «дев'ятку» і схилив її цівкою до Красюкових ніг. Красюк здригнувся, ніби кусок льоду впав до його гарячої середини. Якусь мить стояв, кволо-приречений, потім випрямився, глянув мужньо на Сіроштана і заклав руки за спину.

— Прошу не зав'язувати мені очей... — сказав.

— Можеш висловити свою останню волю... — порадив Сіроштан.

— Як вернетесь додому, обов'язково завітайте в моє село. Це недалеко від Мелітополя. Скажіть моїй матері, що її син Михайло вмер хоробро... Тільки не кажіть як... І кажіть їй, що в останню хвилину я молився за неї і просив її благословення... А тепер я готовий вмерти...

Сіроштанова пістоля підвелася на рівень його грудей і бабахнув стріл. На Красюкових грудях зарисувалася червона пляма, і він повільно опустився на коліна. Потім оперся на руки, востанне загріб землю долонями й упав навзнак...

Якийсь час під скелею стояла така тиша, немов би над цим невеликим квадратом землі утворилася порожнеча і звук не мав жодних засобів для свого подорожування. Згодом тихе Надине ридання прорвало це хвилеве змертвіння, а слідом за ним до цього затишку прокрався лагідний гірський вітерець. Сіроштан дивився на мертвого Красюка якимось страдницьким поглядом, немов би тількищо забив свого рідного сина. Він страждав. Так само, як Надя, як решта сотні. Бо вояцьке серце таке ж людяне, як і суворе.

— Грицюк, — гукнув він бунчужного. — Як поховаєте Красюка, накажи комусь витесати на камені «Впав смертю хоробрих». Хай вороги не знають, що між нами були зрадники...

І сотня відійшла своїм шляхом до волі. Лишила на горбі Михайла Красюка, молодого хлопця з-під Мелітополя, одного з тих, кого справедливо карає на смерть братня рука. І чорніє під скелею могила, каменями обкладена. Стримить на ній примітивний хрест, вітрами битий, дощами митий, а під хрестом взялася цвіллю пласка плита, а на ній линяють на вітрах стрілецькою рукою вишкрябані слова: «Михайло Красюк. Впав смертю хоробрих». Деколи молоденькі словенські пастушки приходять до могили і по букві читають напис кирилицею. Деяких слів не розуміють, але догадуються, що в тій могилі лежить лицар з далекої землі. Пройдуть роки, зітліє хрест, зрівняється з землею могила і загу-

биться камінь. Тільки в пам'яті людей з навколишніх сіл надовго залишиться упалий вояк під скелею. Прийде нове покоління, прийме перекази батьків і, можливо, носитиме під скелю вінки, як шану незнаному воякові. І ніхто й ніколи, окрім нахмурених гір, не знатиме, що там упав зрадник з голубої землі. І поки цього світу, гори ніколи не зрадять цієї таємниці, бо в одному вони згідні з людьми: про мертвих зле не говорять...

XV

Полковник Маньовіч, начальник оперативного відділу люблянського ґарнізону й округи, в сотий раз гасав паличкою по великій мапі, що займала майже півстіни. Навпроти нього, в дорогих, комфортабельних кріслах, свіжо реквізованих в місцевої «буржуазії», сиділи підполковник Крель і товстий тяжко відсапуючий майор Ілюхін, уповноважений совєтських окупаційних військ на люблянську округу. Вони уважно слідкували за бігом палички по карті і ще уважніше слухали пояснення полковника Маньовіча, цього старого офіцера королівської армії, якого тітовські партизани вигребли з міщанського мотлоху як експерта.

— Три дні минуло з часу атаки наших літаків на Сіроштана. Повних три дні. З того часу донесення наземних і повітряних розвідок говорять одне і те саме: ніяких слідів сотні. Я сказав уже, що коли б Сіроштан продовжував свій марш попереднім курсом, наші відділи зустріли б його на другий день. Відділи товаришів Кусньовіча і Крамеля прочесали кожний кущ аж до місця нападу літаків, але безуспішно: від Сіроштана не лишилося ніякого сліду. Я припускав, що він змінив свій курс і, мабуть, вирішив минути Любляну праворуч. Якщо так, тоді він мусів зробити жвавий скок по перпендикулярній лінії до свого попереднього курсу, а, можливо, навіть трохи навскіс до північного заходу. Я наказав продивитися з повітря всі місця його

евентуального перебування, але ніде ворожої сотні не викрито. Також ведуться старанні пошуки за відділом майора Білоконя, наслідки яких покищо дуже плачевні. Офіцери оперативного відділу гадають, що він мав нещастя зустрітися з Сіроштаном і або був цілковито погромлений, або животіє в його полоні. Але вернемось до Сіроштана. Не міг же він провалитись крізь землю, і за ці три дні він не міг віддалитися від нас на двісті кілометрів. Я певний, що його сотня й надалі перебуває в люблянській окрузі, десь недалеко від Любляни. Лишається віднайти лише де...

— Лишається зовсім небагато, — кинув насмішливо майор Ілюхін. — Я бачу, що коли пошуки продовжуватимуться оцим сонним темпом, ми ніколи його не знайдемо. Завважте, я сказав «ми». Це значить, що від сьогодні моя участь в операції перестає бути гостинно-дорадчою. Відтепер моя монета на спільній тарілці дзвенітиме голосніше, і, будь ласка, не ігноруйте того дзвону...

Майор простяг руку до пляшки з холодним питвом і націдив півсклянки. Надпив кілька ковтків і розстебнув свою парадну блюзу з стоячим коміром.

— Я бачу, товаришу Маньовіч, — продовжував він, — що ви зовсім не маєте досвіду в тактиці з пропаґандивною підкладкою. Постійте, постійте, дайте мені скінчити... Ви забуваєте, що сьогодні бої виграються не тільки з поміччю вогневої зброї. В арсеналах модерної стратегії існує новий вид зброї, який зветься пропаґандою або, висловлюючись відверто, моральним пресом. От ви тількищо заявили, що від майора Білоконя вже довгий час немає жодних вістей, а пошуки за ним виявились даремними. Так же? В цей же час, десь в горах гуляє капітан Сіроштан, зрадник, ґестапівець, бандит, есесівець і

прочая... — тут майор весело моргнув до своїх компаньйонів, мовляв, всякий епітет на адресу ворога добрий. — Чому не розкачати в пресі відповідної кампанії? Чому не пострахати довколишнє населення наявністю банди, яка на своєму шляху ґвалтує, вбиває, грабує, знущається? Для більшого ефекту можна навіть забити пару селян... Не відвертайте свого обличчя, товаришу Маньовіч, і не кривіться... За зловлення Сіроштана ніяка ціна не є високою. Ніяка! З провокацією включно. Зрозумійте, що це бомбардування обивательських мізків із шпальт преси швидко принесе потрібні результати. Навіть міщухи, що зареєстровані в ОЗНА на списках контрреволюції, і ті включаться до самооборони. Жвавість цивільного населення, його пильність, співпраця з нами — ось чого нам бракує. Без цього нам Сіроштана не зловити. Бо, можливо, саме, коли ми вгадуємо його місце перебування, якийсь селянин в горах частує його молоком, а може, навіть пропонує сховок.. Цивільне населення має бути з нами. Добитися цього можна лише парою пропаґандивних ходів морального характеру. Я знаю, що саме треба зробити. Тут була мова про майора Білоконя. Отже, мусимо затрубити у всі труби, що військовий відділ Білоконя був зненацька застуканий бандою Сіроштана і взятий в полон. І ці посіпаки вистріляли відділ, як тварин. Якщо реакція населення буде слабою, тоді прийдеться накрити якесь господарство в горах і вистріляти його до ноги. Відповідні фотографії помістити в газетах, загострюючи увагу читача на факт, що з ним станеться те саме, якщо він не буде пильний. Ручусь, що невдовзі Сіроштан стоятиме отут скований або лежатиме мертвим в якомусь гірському рівчаку...

— Цілком поділяю вашу думку, товаришу майоре, — сказав улесливо підполковник Крель. Сказав це таким тоном, ніби Ілюхін був підполковником, а він, Крель, майором. Полковник Маньовіч, зауваживши це підле перекручення субординації, непомітно усміхнувся до себе і, кинувши паличку на стіл, пішов з кабінету. На половині дороги до дверей повернувся і сказав до Ілюхіна:

— Так, я старий чоловік, і мої знання, набуті у військовій академії двадцять років тому, сьогодні, порівняно з тактикою у вашому викладі, видаються анахронізмами... Але я тут начальник оперативного відділу, і так довго, як я ним лишатимусь, пошуки за Сіроштаном продовжуватимуться за моїми вказівками...

Маньовіч зробив аристократичний уклін головою і вийшов за двері. Майор Ілюхін зустрів улесливий погляд підполковника Креля, але дивився гостро, ніби навмисне хотів ужалити цього вискочку за полковникову самопошану. Крель полохливо стягнув свої плечі і, намагаючись розрадити майора, сказав:

— Не турбуйтесь... Полковник не розуміє багато речей. Знаєте, офіцер «його королівської величности» ще не звикся з молодечим духом нашої армії...

Ілюхін подивився на Креля, як на ідіота, що цей аж злиняв, і вибухнув покровительсько-зверхницькою насмішкою:

— Я турбуюсь? Чим? Чому? Пощо? Ха-ха-ха... Я не турбуюся, товаришу підполковнику. Я лише заздрю... Йому, Маньовічу. Стара собака, але яка гідність! Яка гідність! — і його голос, здавалося, був насичений злобою до старого полковника. Крель забігав своїми очима, як наляканий кріль і, тушую-

чи свій сором за брак самоповаги, поліз за цигарками.

Зайшовши до свого кабінету, полковник Маньовіч дістав з шухляди теку, оправлену шкірою, і, повідкидавши палітурки на обидва боки, розсунув папері, як колоду карт. Знайшов потрібний аркуш і заглибився в читання.

«Суворо таємно.

Головний штаб Юґосл. Парт. Армії.

Оперативний Відділ.

Беоґрад.

Начальнику Оперативного Відділу Люблянської Військової Округи.

Копія: Особливому Відділові 14-ї Армійської Групи.

Особливий Відділ Совєтської 14-ї Армійської Групи, розташований в Австрії, надіслав нам широке звідомлення про військову групу з так званої Української Дивізії в силі сотні, що 8 травня над вечір залишила австрійське прикордонне сільце і, перейшовши Муру, зникла в юґославських горах. Особливий відділ 14-ї Групи має всі підстави припускати, що ворожа одиниця прямує територією Юґославії в напрямі Італії, щоб піддатися там брітанським військам. Групу веде бувший старшина Червоної Армії Ігор Сіроштан, що добровільно перейшов до німців у 1943 році. Вся одиниця укомплектована бувшими дезертирами, зрадниками та військовими злочинцями, за якими пошукує совєтська військова влада. Нас дуже просять, щоб згаданий відділ або розгромити, або взяти живцем і передати совєтським представникам в Австрії. Додаткові відомості про Сіроштана вказують, що

він дуже вольовий, досить здібний як командир, і якщо ми вчасно не прикладемо максимум зусиль до його спіймання, він перехитрить нас і зможе прошмигнути прямо у нас під носом. Негайно ж розпочніть мацання вашої округи і якщо натрапите на сліди ворожої сотні, рішуче дійте . . .»

Полковник Маньовіч перечитував цей наказ не в перший раз. І кожного разу він лишав у нього якесь дивне враження. Враження несумірности. Мова лише про одну ворожу сотню, але реферувалося про неї, як про дивізію або армію. Чому така паніка? Чому цією дрібною справою тривожиться Беоґрад? А як на те пішло, чому на зникнення сотні так панічно зареаґував Особливий Відділ 14-ї Армійської Групи? Військові злочинці? Хіба більші злочинці, ніж Ґерінґ або Розенберґ? То чому ж такий шум? Безумовно, ворог є ворог. Чи він в силі армії, чоти, чи одного чоловіка, ворог небезпечний, і його треба знищити. Якщо мова про співпрацю між союзниками, то 14 Група мило прислужилась би, якби подала звичайну інформацію й тільки. Це ж ясно й дурневі, що вони, юґослави, не сиділи б, склавши руки, а напевно діяли б. Хіба Сірошгана неможливо спіймати без дрібничкових вказівок з Беоґраду, або з 14-ї Групи? Це ж смішно. Сотня є причиною занепокоєння вищих штабів! Це ж лише сотня! 100—200 людей. І робити з них подію окружного значення, та де окружного, коли ледве не загально-державного, — цього він ніяк не міг зрозуміти. А до цього всього цей йолоп Ілюхін зі своїми божевільними міркуваннями. Ха! Він хоче кампанії. Кампанії для боротьби з однією ворожою сотнею. А ще офіцер такої славної армії. Ні, полковник Маньовіч не здібний розуміти цих молодиків з

полковницькими ранґами. Він старий, справді відсталий, як висловився Ілюхін. Його академічні знання сьогодні розцінюються як непотріб. Взяв другий аркуш. Знову про Сіроштана.

«Докладіть усіх зусиль для перегородження ворожому відділові шляху на захід. Обставте глухі стежки й переходи найкращими відділами. Є припущення, що група мала б перебувати десь близько Любляни...»

Є припущення! Немов би сотня раптово перетворилася на голку, і тепер її вже не знайти й не побачити. Хіба тільки ворожити припущеннями. Що не говоріть, модерна тактика!

І знову рапорт про Сіроштана. Кожний аркуш виповнений панічним текстом, ніби сотня неодмінно прямує на Беоґрад, щоб здійснити ґрандіозний замах на цілий уряд, командування, на всю юґославську державу.

«Ваше звідомлення про викриття Сіроштана літаками ми переслали Особливому Відділові 14-ї Армійської Групи, тут прикладаємо їхню відповідь та рекомендації. Дійте відповідно вказівок. Намагайтесь не випустити його з вашого зору. Він довго не протягне, бо йому бракує арсеналу...»

Сіроштана викрили три дні тому. І от цілих три дні відділи полковника Маньовіча шастають горами, а від Сіроштана ні сліду. Там, в Беоґраді і в 14-ій Групі, мабуть, зляться за млявість операції, але полковник Маньовіч цим не тривожиться. Він викрив сотню, вона десь мусить, бути в горах, і він її знайде. Пощо тут паніка? Чому він має наслідувати тих горобців з вищих штабів? Сіроштан не втече, тепер не зможе втекти. Він не має ніякого шансу вирватися з гір. В цьому полковник Маньовіч був

певний, як в тому, що двадцять років тому він скінчив військову академію.

Між тим, пригоди, одна за другою, почали навідуватись до виголодженої спеціяльної сотні. Злі і добрі пригоди. Одна з них трапилась якраз в ту ніч, коли Сіроштан вже призначив рій стрільців, що мали зайнятися реквізиціями харчу в господарствах, що поодалік мирно блимали вогниками. Властиво, це не була пригода. Це був один з тих випадків, що ланцюгами в'яжуться в житті людини, групи, народу. На перший погляд випадок здавався більше ніж звичайним: сотня полонила двох свіжих юґославів. Цивільних. Все сталося без пострілу, хоч до вжиття зброї бракувало дуже мало. Юґослави спали на купі сухої трави і, ніколи не підозріваючи, що їхній сон на цьому глухому місці серед такої чорної ночі міг бути кимось нарушений, схопилися досить панічно. Як молоді зайці, шмигнули між дерева, але стрільці, дарма що змучені, не дали їм далеко відбігти. Юґослави виглядали молодо, десь років на двадцять, і, як виявилось, були сербами. При обшукові на них знайдено пістолі й кілька магазинів амуніції до них. Сіроштан досить чемно ставив питання відносно їхнього зайняття на цьому глухому місці, але серби відповідали мовчанкою. Тоді Сіроштан вихопив пістоль з кобури і, приставивши його до лоба серба, повільно сказав:

— Одне з двох: або ти відповідаєш правду, або тебе немає після рахунку «три» ... Раз ... — і дав невелику витримку. — Два ...

Хто знає, що могло статися після «три». Можливо, він вдався до цього залякування, як до найпростішого засобу добитися якихось результатів, а, можливо, й справді йому урвався терпець, і за се-

кунду від цього молодого серба могла лишитись тільки минула форма дієслова «бути» в першій особі однини. Серб не витримав напруження й згодився говорити. Вияснилось, що вони обидва належали до одного з відділів генерала Міхайловіча, і на цьому місці мали зустріти вранці кількох підпільників з Любляни, щоб провести їх до криївки свого командира.

— Ну, це вже краще... — сказав Сіроштан вдячним голосом. — Багато краще... А ви про нас нічого не чули?

— Про вас? Про кого це «вас»? — запитав серб.

— А хіба ви ще щось чули?

— Багато тепер ходить всяких чуток...

— Не могли б ви поділитися однією з нами? Більш, як місяць, ми не стрічали жодної цивільної особи і абсолютно нічого не знаємо, що діється навколо нас, — сказав Сіроштан.

— А що б ви хотіли знати?

— Чи ви про нас щось знаєте?

— Якщо ви є тим українським відділом, що за ним нишпорить весь люблянський ґарнізон, тоді треба сказати, що знаємо небагато. Знаємо, що ви ніби хочете прорватися в Італію, оце й усе...

— Вистачить і цього, — кинув сотник як подякою.

Опісля наказав бунчужному звернути сербам їхні пістолі, щоб витворити атмосферу взаємного довір'я, і коли ті поховали їх за свої паси, сказав:

— Хлопці, я конче мушу бачити вашого командира... Конче...

Серби опустили голови, цим висловлюючи свою незгоду. Ніби хотіли дати зрозуміти, що їм не хочеться різати тишу ночі словами «не можна».

Мовляв, краще не говорити нічого. І так зрозуміло, що цього вони зробити не можуть.

— Знаю, що ви в підпіллі... — майже благав Сіроштан. — Знаю, що вам не вільно приводити до криївки всякого зустрічного... Та коли на те пішло, я згоден іти з вами з зав'язаними очима. А щоб все виглядало на чесну гру, ми зробимо так: один з вас залишиться тут, а другий піде зі мною... Згода?

Ніякої відповіді. Сіроштан знав, що тут ішлося лише про принциповість. Підпільник не має права зрадити свого командира нікому. Навіть якщо вони й співчувають їм, цим заблуканим чужинцям, вони нічого не можуть вдіяти на власну руку. Він саме думав, як проламати цю делікатну стіну підпільних звичаїв, коли серби зглянулись між собою, а опісля один сказав:

— Добре... Я візьму вас до свого командира... З зав'язаними очима...

— Я буду готовий за хвилину, — сказав Сіроштан і, покликавши Чиговського й Грицюка за собою, відійшов трохи одалік.

Він хвилювався. Це був риск. Всякий хід у цих горах був риском. Це могла бути провокація, спеціяльно зварена в Любляні і так вдало розіграна на самих верхах гір. Мовляв, цапнемо командира, а з рештою покінчимо без великого кровопролиття. Не хотів про це думати, але клята думка насідала на мозок і розливала по сітці нервів тривогу. Проте, вибору не було. Цього шансу пропустити не можна.

— Таки йдете? — обізвався хорунжий.

— Що ж маємо робити? — відповів сотник якось меланхолійно.

— Дещо можемо зробити, — сказав Чиговський.

— Що саме?

— Я піду за вас...

Чиговський і Грицюк дивилися на Сіроштана поглядами, характеру яких не можна було визначити в темноті ночі. Та Сіроштан догадувався, що їхні обличчя були виповнені вояцькою рішучістю. Здавалося, немов би вони раніше умовилися не пустити його в цю мандрівку. Всім серцем він схвалив цю демонстрацію відваги хорунжим, але неґативно закивав головою.

— Я піду за вас, пане сотнику, — вже більш рішуче промовив хорунжий. — Ваше місце з сотнею. І ми не можемо дозволити собі ризикувати вашою головою...

В голосі Чиговського чулася така рішучість, немов би щойно перед цим він помінявся з Сіроштаном званнями і тепер був одним, хто міг тут розпоряджатися.

— Хорунжий має рацію... — додав Грицюк. — Ваше місце з сотнею.

— Добре... — вимовив Сіроштан. — Добре... — сказав і підійшов до Чиговського. Майже в притул. — Я погоджуюсь. Це не значить, пане хорунжий, що ваша голова дешевша, ніж моя. Я залишаюсь тут тому, що це ваша воля. Свідомо уступаю вам, так само, як і ви свідомо перебираєте риск на себе. От ми й дожились до взаємопошани... До щирої взаємопошани...

Всі троє згідливо засміялися. Сіроштан коротко переповів Чиговському, що саме він мав просити в сербського командира. Харчі! Це найголовніше. Ну, і якщо можливо, пару порад, як найкраще дібратися до кордону. Також нагадати йому за полонених. Можливо, він згодиться перебрати їх до себе?

— Вірю, що все скінчиться гаразд, пане хорунжий, а тому не хочу накликати злих духів рукостиском... Починаю вірити в забобони, — і він

вдарив хорунжого по плечі. Так, як приятель тріскає приятеля. — Скоро вертайтеся...

Він відвернувся від хорунжого й наткнувся на Надю. Вона підійшла раніше і все чула. Ступнула до Чиговського і, припавши йому до грудей та перемагаючи спазми в горлі, промовила:

— Мій любий Романе, мій дорогий... Я давно чекала цього моменту, давно... Так народжується братерство... — і вона почала хлипати. — Так постає зрозуміння... Вір мені, любий, що твоя гордість ніколи мене не обурювала, бо я розуміла, що то природна риса, яка перемагається лише серцем... Ти переміг її, і я горда за тебе... Пробач, що плачу, але не можу втримати слів... Вони ллються самі, ці людяні сльози, це мірило нашого розчулення... Вертайся, Романе... Понад все бажаю твого повороту...

Цей вияв жіночих почувань розчулив і Сіроштана, і він щоб не краяти серця Надиним хлипанням, поспішив до сербів. За кілька хвилин прийшов Чиговський.

— Я готовий, — сказав він.

— То хто ж іде зі мною, ви чи ви? — розгубився серб.

— Я... — ствердив хорунжий.

Серб поглянув на Сіроштана, і цей потакуюче кивнув головою, мовляв, не дивуйся, хлопче, ніякої помилки не сталося.

— Я зав'яжу вам очі пізніше, — попередив серб Чиговського і рушив перший.

В теміні ночі Чиговський оглянувся навкруги, подивився на колом стоячих стрільців і, нічого не сказавши, послідував за сербом. Їхні постаті якусь хвилину бовваніли в теміні, аж поки їх не ковтнула ніч.

Надя перестала плакати. Той плач її не був виявом якогось болю. Це була своєрідна жіноча метода висловлення свого схвалення. Її так всі й зрозуміли. А Аркадій непомітно підійшов збоку, торкнув її в плече й сказав:

— Не соромся, Надю, ми розуміємо... Все розуміємо... І хто не розуміє цього, значить, той сліпий... А сліпому можна пробачити...

— Дякую, Аркадію... — сказала Надя. — Дякую, що з моїх сліз не посмів зробити жарту...

— Я б сміявся, коли б справа вияснювалась самим коханням... В твоїх сльозах щось більше... Більше, ніж кохання, хоч кохання також велична річ...

— По всьому видно, що ти колись мав безнадійний роман... Деклямуеш, як поет, — обізвався Грицюк.

— Роман? — перепитав Аркадій. — Це не був роман... Це було тотальне каліченння мого серця...

— Ой лишенько, — трошки повеселіла Надя. — Аж так зле?

— Це було так зле, що з мого серця лишилася сама шмата...

— Ану розкажи, — нав'язалась Надя. — Розказуй щонебудь, поки хорунжий вернеться...

— Так, давай якось вб'ємо час, — підтримав її Грицюк. — Вже якщо не можеш сміятися, то плач... Щонебудь, аби не мертвіти...

— Можу розказати, — згодився Карий. — Лише зачекайте хвилину...

Він підійшов до серба, схилився над ним і тепло, братським голосом, сказав:

— Братку, знайди в своїй кишені хоч півцигарки... Здається, вже вік не курив...

Серб дістав з кишені пачку німецьких цигарок і, подавши їх Аркадію, порадив:

— Закури й роздай решту своїм друзям ..

— Живи сто літ, — кинув, замість подяки, Аркадій і повернувся до гурту. Роздав цигарки стрільцям і підступив до Наді.

— Не журися, сестро... З хорунжим нічого не станеться. В цьому я свято переконаний, бо якби ці серби були вовками, від них би тхнуло псятиною... Натомість, від них пахне людяністю...

Йому подали вогонь, і, припаливши цигарку, він немов би похопився й кинув пригадкою:

— Хлопці, курити лише в рукав...

Опісля жадібно затягнувся димом, немов би наслідував моряка з «Таємничого острова», і раптово опустився на коліна. Впав на спину і випростався на траві.

— Сп'янів, — ледь чутно вимовив. Їйбогу, п'яний... Що за чудовий настрій! І враз перехотілося їсти... Ага, здається, я обіцяв розказати, як я заледве не похоронив свого серця...

— Починай уже, — хтось кинув нетерпляче.

— Так, це була досить печальна історія... Історія неймовірна, але клянусь, що все, що отут почуєте, є кусником з моєї власної біографії...

— Ми віримо, — запевнив його один з стрільців.

— Так от, — почав Аркадій. — Закохався я одного разу в Емму Цесарську. Знаєте ж її? Заслужена артистка республіки! Але вичерпні інформації пізніше. Словом, «втюрився» я в неї, як то кажуть, по самі підошви. Було мені тоді десь років 16, а їй, мабуть, 25... Вона була славною кіноакторкою, і ні Орлова, ні Тарасова, ні Ужвій, ні М'ясникова не були їй рівнею. Вродлива, поставна, з оксамитним голосом і повна життя. Якось я потрапив на сеанс її

фільму «Тихий Дон» і став зачарований нею, як казковий богатир царівною. Я просто по-тваринному заздрив її партнеру, красуневі Абрикосову, який за сценарієм зводив її з розуму. Сім днів демонструвався цей фільм, і сім днів я не ходив до школи. Підряд висиджував по три—чотири сеанси, і Емма Цесарська полонила всю мою хлоп'ячу уяву. Наповнила її собою, витиснула з голови Жюля Верна й Вальтера Скотта... Заступила собою дівчат по класі, і перестав я писати їм традиційні любовні записки. Історія, хемія, тригонометрія — все розплилося перед образом чарівниці з екрану, тієї незрівняної жінки, тієї богині з далекої студії... Ніщо не лізло до моєї голови. Це безвиглядне кохання розчавило мою ментальність і з примірного школяра я зробився останнім «депегешником». До батьків приходили вчителі, бідкалися разом над моїм незрозумілим для них перевтіленням, але справи в школі від того не поліпшувалися. Емма Цесарська й надалі сліпила мій зір. Довгими вечорами я компонував для неї листи, признаючись їй у великому коханні. І коли одного разу я отримав від неї відповідь, я ледве не помер на розрив серця. З радости... Відповідь її була дуже сірою. Вона дякувала за мою любов, але твердила, що в моєму віці це річ тимчасова, так би мовити, ілюзійна, яка з роками розвіється, і спомин про неї не раз викликатиме в мені щирий сміх. Натомість радила приділяти більше уваги книжкам і сподівалася, що я закінчу школу з похвальною грамотою. Одним словом, це була казка для першокласника. Але її відповідь мене не зневірила. Навпаки, свідомість того, що це був лист від неї, Емми Цесарської, піддавала мені нових надій, запалювала мене ще більшим вогнем. Я перепадав на екзаменах, діставав нові шанси скласти іспити, але даремно.

Ніякого толку з того не виходило. Я й надалі перепадав. Не знаю, як я опинився в 9-ій клясі. Мабуть, був переведений із співчуття до мене вчителів. Помалу Емма Цесарська забулася. Я скінчив десятирічку і пішов до ВУЗ-у. Коли це одного дня приходять до нашого інституту двоє гостей, досить добре зібрані і з таким легеньким «дриґом». Скликають збори. Ці збори нас дещо налякали, бо жодна дівчина не була впущена в залю. Хлопці кидали різні здогади, навіть ворожили черговий набір до якихось комсомольських батальйонів, але нікому і в голову не прийшло, що ці два гості були фільмовими аґентами й прибули до інституту на вербовку добровольців до масових сцен. Сцен до фільму «Богдан Хмельницький», що мали бути накручені недалеко Одеси, на посілостях Одеської кіностудії. Хлопці пожвавішали, почали поспішно записуватися, бо платня була дуже приваблюючою.

— Чи можна знати, хто бере участь у фільмі? — запитав якийсь студент.

— Певно, — відповів аґент. — Перш за все, режисер товариш Юрченко. В ролі Хмельницького зайнятий артист ростовського театру драми Мордвінов, відомий вже вам з ролі цигана Юдка в фільмі «Останній табір». Коронного гетьмана Потоцького грає артист Потоцький. Дяка Гаврила — артист Жаров, полковника Богуна — артист Безик, Довбню — артист Андрейко, його батька — артист Дунайський, шинкарку — Емма Цесарська... Як почув я ім'я своєї улюбленої акторки, аж затрясся з радости. Дивлюся на вербовщиків, а в самого перед очима її образ. Ну, думаю собі, дочекався й я. Нарешті, думаю, подивлюся на свою богиню з п'яти кроків. Зрозуміло, що записався й я статистом. Істинна правда: брав участь в робленні «Богдана Хмельниць-

кого». І вірите, на прем'єру фільму в Одесі привів я своїх батьків і дуже нетерпеливився показати їм себе на екрані. Дарма. З усієї моєї «гри» на плівку попала лише одна нога, та й та мелькнула тисячною секунди, так що мама навіть і ноги не помітила. А тата ледве переконав, що то таки була моя власна нога. Довго не згоджувався, але таки подався. Ну, та це вже я відхилився від теми. Головне, що я побачив Емму Цесарську. Не вража тобі донька! Як примружить свої такі вогнисті очі, як засміється спокусливою усмішкою, так хоч падай на коліна і проси дозволу цілувати її ноги. Нема що говорити, страждав я непосильно. Де треба й не треба, крутюсь, було, біля неї, що вже й асистент режисера почав на мене косяками кидати. Та я не звертав уваги. Бувало, вирядюсь «жолнежом польським» і гасаю поміж декораціями. А одного разу підходить до мене асистент і каже:

— Слухайте, товаришу, ми не маємо сьогодні жодної сцени з польськими вояками. Хто вам сказав натягнути уніформу?

— Ніхто, — кажу, — це я так, звикаюся з «ролею» . . .

І хутчій до місця фільмування. Підходжу, а вони готуються до сцени в шинку. Недалеко, за гримірувальним столиком, сидить Емма і перед дзеркалом накокошує своє обличчя. Став я поза колоною і жадібно їм її очима. Просто, дивлюся не надивлюся. Коли чую, хтось торкає мене в плече. Повертаюся: Жаров, з вусами, з хрестом на грудях, справжній дяк. А він так ото моргнув розуміюче, кивнув головою в бік Емми і мішаниною мов до мене:

— Страждаєш, казак?

— Страждаю, — кажу. — Закохався безнадійно й не знаю, що робити...

— Да, — каже. — За нею не один сохне, як скошена стеблина. Еті українци правільно подметілі: дай серцу волю, заведьот в неволю...

— Угу... — кажу. — Тільки вони цю приказку трошки не так вимовляють...

— Ізвіняй, — каже, — братец, єщо не кумекаю как следует по-українські... Часто даже не панімаю тєкста па ролі, но проізношу правільно... Вот смотрі, — і чисто по українськи: — Хлопці, хто з вас ніколи в своєму житті не пропивав штанів і сорочки, той хай підходить і молотить моє грішне тіло... Ну, как?

— Говорите, як справжній козарлюга, — похвалив я його.

— То-то, братец, — сказав він і пішов до режисера, лишивши мене самого проти вродливої Емми. Пройшло кілька днів. Зневірився я. Вже проклинав і аґентів, і «Богдана Хмельницького», і себе самого. Був уже забув за Емму, так на тобі, де не візьмись цей фільм. Але так далі не могло бути. Цим мукам я мусів придумати якийсь кінець. Повернувся я одного разу додому, викупався, виголився, причесався, прихорошився і став перед дзеркалом. Дивився отак з півгодини на себе, а тоді й кажу: «Далеко тобі, Аркадію, до Абрикосова, але порівняно з іншими парняга ти, можна сказати, орел, і з крихтою відваги ти міг би літати по-орлиному». Сказано — зроблено. На другий день сьорбнув я «сто грам» сорокаградусової для хоробрости і гайда до студії. Приходжу, а вони накручують сцену загибелі Гаврила. Дивлюсь, на східцях декоративного палацу сидить Емма, сама, уважно слідкує за грою Жарова. По її одежі зрозумів, що цього дня вона

взагалі не брала участи в фільмуванні. Підкрався я до неї ззаду і тихо-тихо:

— Товаришко Цесарська, не могли б ви уділити мені кілька хвилин свого часу?

А вона повернулася лише головою, зміряла мене з ніг до голови, і то так штивно, що у мене аж в печінках похололо. Потім приємно посміхнулася і:

— Чи можу знати, чим саме можу вам прислужитися?

— Я все скажу, — заспішив я. — Лише не тут, бо мікрофони стоять близько.

— Цікаво, — примружила вона око знаною мені манерою. Підвелася і сміло стала поруч мене, немов би знала мене з дитинства. Пішли ми подалі від апаратури. Вона не йде, а пливе. Відійшли ми геть від декорацій і зупинились.

— Я слухаю, — каже вона і мило-премило зиркає на мене.

— Товаришко Цесарська, — кажу, — чи ви не забули школяра з Одеси, що писав вам палкі листи?

Вона дивиться на мене так, ніби справді хоче переконатись, чи це дійсно я й відповідає:

— Ні, не забула. Так це ви? О, та ви виросли в справжнього Дон Жуана. Ах, ви вмієте писати листи! Я одержую тисячі листів щодня, але ваші найбільше мене вразили...

— Бо були писані серцем... — заявляю я трагічно.

— Стривайте... стривайте... Ви, здається, називаєтесь Аркадієм?

— Так...

— Чи ви й тепер так палко мене кохаєте, як тоді? — сміється вона, але мені не до сміху. Я ледве стримую ридання. Ридання від щастя й від безсил-

ля. Ось вона, жінка моїх мрій, стоїть переді мною, чаруюче мружить свої манливі очі, а я перед нею, як Хома, навіть не знаю, чим її зацікавити.

— Я хотів би вам дещо сказати, — почав я хвилюючись. — Давайте пройдемось навколо декорацій, навколо цього завтрішнього «побоєвища» . . .

— Давайте, — згоджується вона.

Вийшли ми з нею в поле, оглядаємо декорації козацької минувшини, заглядаємо в рови, зупиняємось біля древнистих редутів.

— Емма . . . — раптом поставив я все на банк.

Вона здригнулася, бо, мабуть, не сподівалася від мене такого вияву фамільярности. Та я не перейнявся.

— Емма . . . — продовжую. — Я кохаю вас, я живу вами, я страждаю з безнадійности моїх бажань і мрій. Я плачу ночами, я чекаю ваших фільмів, як незрівняного щастя. Я знаю, що цим я не осягну нічого, але втихомирити свого серця я не можу. Я бачу, що ви й тепер байдуже посміхаєтесь і рівняєте мене до того юного школяра, що признавався вам у безумному коханні . . . Той школяр відійшов, його більше немає, він виріс у молодого чоловіка, що знає багато більше про життя, що змінив багато своїх юних поривів, але в одному лишився впертим: жінку своїх мрій він забути не може... Емма . . .

Це була щира сповідь. Це говорило моє власне серце. Я був так розчулений, що тяжкі сльози, як живе срібло, спадали з моїх очей і не повірити правдивості мого страждання вона не могла. Сльози і щирість вислову зрушили її, і я помітив, що і на її очах також заблискали сльози. Не знаю, як воно сталося, але в наступну секунду мої долоні опинились на її плечах, і мені здавалося, що вона

безвільно впала на мої груди. Кисті її рук поволі посунулись за мою спину, десь там сплітаючись в забутті.. Ніби на чиюсь команду ми разом стулили свої очі, не пам'ятаючи нічого. Наші уста посковзнулися одні по одних кілька разів, немов би шукаючи за лінією найбільшого притягання, і враз сплелися в міцний вузол... Цей поцілунок я пронесу в пам'яті до кінця своїх днів. Це був палкий, затяжний поцілунок, як заслужена нагорода за мої попередні страждання. Це було миле, неповторне, коротке самозабуття. Коли ми прокинулись з цього хвилевого сну, ми ще горіли таємними вогнями. Я просто не міг повірити дійсності. Простий студент і заслужена артистка республіки в такій інтимній позі! Але це була правда. Реальність! І я дуже шкодував, що це не був сон. Бо після поцілунку Емма перестала бути для мене богинею. Вона стала звичайною жінкою, такою ж, як Клава, Люба, Галя й інші дівчата з мого факультету... Це була загибіль моєї мрії. Це сталося дуже швидко, і моє серце, тепер спорожнене й буденне, в мить виповнилося ненавистю до Емми. Вона помітила це і все зрозуміла. Вона знала, що в моїх очах вона стала тепер звичайною земною істотою.

— Я не мусіла допустити до цього, — ніби виправдуючись сказала вона. — Шкода втратити такого палкого поклонника, як ви, Аркадію, але, як бачите, я лише жінка і, як така, маю свої слабості.

І відійшла... Я довго дивився на її маліючу постать, і коли вона зникла з мого зору, я міг ствердити в собі нове переродження. Вона залишила мене цілком іншою людиною. Тоді я поклявся сам собі, що ніщо, ніколи, ніде не змусить мене мріяти, бо кінець мрії — то трагедія...

Аркадій скінчив, але мовчанка стрільців, така тяжка, така вимовна, ще довго висіла над ними всіма, немов би всі вони тількищо пережили Аркадієве розчарування і ще були під його враженням. Ні стрільці, ні Аркадій не помітили перед тим Сіроштана, що нечутно підійшов до гурту й присів десь позаду. Тепер він піднявся й здивував всіх своєю заявою:

— Зворушлива історія, Аркадію... Як матимеш можливість, обов'язково виклади її на папір. Такі речі варто читати...

— Ви сказали варто? — пересвідчився Аркадій.

— Так...

— Чому ви так думаєте?

— Бо серед нас є багато мрійників, Аркадію...

— До мрійників я маю нехіть також, — засвідчив Аркадій, — але в загальному, ставлюсь до них без якогось упередження... Так, як подумати, то в розвиванні мрії немає нічого ненормального...

— Так, в цьому [illegible] ненормального, — повторив за ним Сіроштан. — Але до часу... Плекання мрії йде поруч з бажанням її здійснити. В деякій мірі від цього залежить проґрес, бо переможена мрія стає загальним здобутком людства. Зрозуміло, що часто цей здобуток приносить чергове розчарування, бо добре завжди чергується з злим. Але є мрії, відшліфовані мізками так званих непоправних мрійників. Ці мріють про казкові речі і, будучи мрійниками з природи, роздувають свою віру в ці речі майже до фанатизму. Засліплені абстрактами, вони іґнорують невдалий досвід предків, не роздумуючи, перекреслюють попередні теорії й спроби і казкою, ними ж самими створеною, починають оперувати, як доконаним фактом. Мрійники цього сор-

ту завжди в русі. Вони женуть за мрією навздогін все життя, але, як знаєте, неіснуючої речі впіймати руками неможливо. Вони женуть, а за ними вслід біжать і їхні послідовники, їхні вірні. Щойно перебігши великі відстані, вони починають усвідомлювати, що ці перегони були нічим іншим, як геройською посвятою сонних людей. Тоді вони прокидаються, але, переважно, це пробудження наступає запізно. Воно приходить тоді, коли ці романтики вже зроблять крок у провалля. Деякі ще встигають повернутись обличчям до послідовників і, вже падаючи, тверезим висновком пробуджують їх зі сну. Деяким і цього не щастить зробити, тоді разом з ними падають в провалля і їхні вірні. Така мрія, подібно до твоєї, Аркадію, кінчається трагедією... В цьому також є корисна послідовність. А саме, мрія, якій вчора молились мільйони, сьогодні стає нічим або, вірніше, вихідним пунктом до нових шукань, де точка опору падає не на загублену за обріями мрію, а на реальні речі сьогоднішнього дня... Мораль тут проста: не мрій, а думай, не біжи, як загнаний заєць, а ступай обережніше, немов би по тонкій кризі, щоб вчасно завернути назад на випадок тріщини. Якщо ти в щось полум'яно віриш, не зневірюйся короткістю власного віку і не спіши все зробити за свого життя. Світ ще крутитиметься навколо сонця десяток мільярдів років, і твої починання напевно ще попадуть в надійні руки потомків. Роки твій задум відчистять від налетів хлоп'ячої фантазії, і само життя дасть йому належну оцінку: залишитись йому черговою невдалою теорією чи бути піднятим на щит часу...

— Пане сотнику, — порушив мовчанку Аркадій, — ви вдаєте простака, а справді носите на своїх плечах професорську голову...

— Городиш дурниці, — відповів Сіроштан. — Щоб змайструвати влучну дефініцію, не треба бути професором. Треба бути реалістом. Реалістом можна стати двома шляхами: або унаслідувати цю рису від батьків, або етапом перейти Сибір... Говорю серйозно: з наших земляків-мрійників, що пішки схрестили забайкальську тайгу і вийшли з неї живими, вийдуть великі люди... Одного дня вони виростуть в державних мужів, у водителів нації. В державно-творчій ділянці вони робитимуть чудеса, бо насамперед будуть думати, а не мріяти...

Надя вдивлялася в чорну постать сотника, що з відстані видавалась високим стовпом і, прислухаючись до його висловів, не могла йняти віри, що це говорив він, Сіроштан. Чогось подібного їй ніколи не доводилось чути від нього. Багато разів перед цим він розкидався в її присутності «академічними» формулюваннями, вдало чи невдало розумував над законами природи, законами життя, виводив свої власні висновки з колись або тепер популярних теорій, але вона завжди зауважувала, що їм чогось бракувало. Здається, їм бракувало завершеності. Тепер він говорив чіткіше, був певніший себе, наче б перед цим дістався на авдієнцію до таємного мудреця, що нашептав йому відповіді на всі болючі питання. Реаліст! Він — реаліст. Сам себе склясифікував цим терміном. Та в її очах він виглядав чимось категоричнішим. В її очах він був не просто реалістом, а суворим реалістом. Чомусь пригадався розстріл Красюка. До останньої секунди вона не вірила, що він заб'є того молодого хлопця. Навіть коли він дістав з кобури пістоля, ще й тоді їй здавалось, що це було лише залякування. А він, як кат, спокійно прицілився й стрілив, як у згасаючу тварину, щоб скоротити її муки. Ніби навмисне хо-

тів довести їй, що він це знав, висловлюючи твердження: «декого заб'ю сам». Як тяжко розуміти чоловіка! Як тяжко погодитись з його безсердешністю, примиритися з доказами його правоти. Реаліст! Вирахований, холодно думаючий реаліст. Упередження до нього поволі виповнювало її свідомість, і вона не противилась цьому почуттю. Під тиском цього почуття її серце наливалося холодною стриманістю до Сіроштана. Тепер вона ніяк не могла зрозуміти, чому її серце так за ним божеволіло. Що в ньому таке привабливе? Невже ота прямота характеру? Прямота, що стовпом стоїть на міцному фундаменті. Хто дасть їй належну відповідь? Мабуть, ніхто з тут присутніх. Ніхто, крім хіба всевладного часу... Не звертаючи уваги на тиху стрілецьку говірку, вона перенеслась думками на Чиговського, і їй пригадалося його раптове перевтілення після розстрілу Красюка. Також дивний. Раніше все ставився до Сіроштана з підозрою, а після розстрілу Красюка наче б переродився. Немов би це пролиття братньої крови зігнало з його душі всі сумніви, що, як боляки, нили недовір'ям до Сіроштана. Став якийсь задуманий, за Сіроштана взагалі не говорив, немов би соромився своїх недавніх прогноз. Частіше бував в його компанії, частіше з ним говорив і взагалі поводився цілком інакше, як раніше. Що б це мало значити? Невже в курсі чоловічих відносин існують якісь окремі правила, яких вона ніколи не зрозуміє? Чи, можливо, сам акт розстрілу потребував надмірного напруження нервів, такого, що може зірвати ментальність, що може зрушити той делікатний комплекс духових якостей, що в своїй сумі творять самоконтроль, а коли зрушені, прориваються назверх жалем, розгубленістю, непослідовністю? Можливо, Роман, як

мужчина, зрозумів це скоріше від неї і своєю теплою товариськістю хотів переконати Сіроштана, що виконання розстрілу не відштовхнуло сотні від нього, а, навпаки, покорило її йому разом з ним, Чиговським. А може це інстинкт самозбереження починає діяти автоматично, віщуючи криваві купелі і проби, де максимальна згармонізованість відносин вирішуватиме про бути чи не бути? Їй потрібне вияснення. Без стороннього вияснення вона нічого не зрозуміє. Ось хай тільки повернеться Роман, вона обов'язково його про все розпитає. А чому б не спитати й самого Сіроштана?

— ... і здається, що й реалісти теж не без гріха, теж люблять забутися в солодкій мрії, — зловила вона слова Аркадія. — Неправда, пане сотнику?

— Чиста правда, — згодився Сіроштан. — Але не забувай: мрія для реаліста — це чума, це хвороба, яку не подолаєш жодною медициною... Хочеш пару прикладів?

— Я знаю кілька, пане сотнику... От не знаю тільки, що побуджує цю хворобу? Надмірна інтеліґенція, виховання, гін до шукання чи що?

— Ну, ти питаєш мене так, ніби я створив цей світ... — уникав Сіроштан відповіді, ніби хотів дати цим зрозуміти, що ця випадкова дискусія його стомила.

— Знаєте що, пане сотнику? — підвівся на ноги Аркадій. — Я знаю, що ця розмова велась вами автоматично. Сказати вам, про що ви думаєте?

— Кажи...

— Прийде хорунжий чи не прийде? Не це?

— Вгадав...

— Бачу, що й реаліст може розгубитись...

— Ще й як... — згодився Сіроштан.

— Хочете, щоб я поворожив?

— Аркадію, в даному випадку ти поводишся, як ідіот... Невже тобі справляє приємність робити насмішку з незнаної долі людини, що заради нас всіх заризикувала власним життям? Думаєш, як серб дав тобі пачку цигарок, то це означає, що ми стоїмо на твердому ґрунті? Ти знаєш, як нас можуть зустріти четніки? З цього може вийти ціла трагедія... Для нас... Ти ж знаєш, що вони мають своїх українців, хорватів, з якими різались і ріжуться як релігійні фанатики у варфоломіївську ніч? Що змушує тебе думати, що вони обов'язково переймуться до нас симпатіями?

— Пробачте, пане сотнику... — глухо обізвався Аркадій. — Я не намірявся насміхатися з хорунжого або легковажити його теперішнім становищем. Я лише хотів говорити про болючі речі легкими зворотами. Ви ж самі колись казали, щоб я ніколи не переставав сміятися. Знаю, деколи сміх гіркіший, ніж сльози. І, можливо, в душі я заливаюся рясними сльозами, але того ридання я зрадити не хочу. Я глушу те ридання отакими легкими репліками. Знаю, що ми стомлені, голодні, зневірені, і дурниці, що колись минали вухо, не викликаючи ніякої реакції, сьогодні ріжуть слух, як зфальшоване обвинувачення прокурора... А я сміюся... І ви зараз засміється, пане сотнику... Ручаюсь, що засміється...

В цю мить нічну тишу прорізав оклик вартового:

— Стій! Хто йде?

Стрілецькі гурти миттю розсипались в розстрільні, і жваво зацокали замки автоматів. Відповів Чиговський. Стрільці, немов би вилізши з-під велетенської брили, полегшено відітхнули, а Сіроштан відразу ж скерувався в напрямі прибулого. Підійшовши ближче, вгледів Чиговського, а біля нього з

п'ятнадцятеро людей, що кректали під тягарем навантажених мішків.

— Слава Богу, — радісно промовив Сіроштан. — В кращі часи обов'язково розіп'ємо чарку за цей поворот... А це що за люди?

— Познайомтесь, — запросив Чиговський і показав рукою на дебелого серба, що лише один був вільний від тягару на плечах. Той зробив крок до Сіроштана і, простягнувши руку, дружньо назвався:

— Четар Людіч!

— Сотник Сіроштан!

— Це все, чим можемо вам помогти, — і Людіч обвів рукою своїх хлопців з мішками. — Сподіваюсь, ми порозуміємось без перекладача...

— Якщо ви так добре зрозуміли мого заступника, то якось розбалакаємось зі мною також... — зажартував сотник.

Прибулі четніки на розпорядження Людіча звалили міхи на землю, і Сіроштан наказав Грицюку відразу ж розділити їстиво поміж стрільцями.

— Придивись, щоб не поїли всього запасу одним приступом, — додав опісля. Відійшов з четарем набік і сказав:

— Гадаю, що пан хорунжий повідомив вас про наших полонених...

— Так...

— Чи можете допомогти нам вирішити їхню долю?

— Яка ваша думка? Що ви пропонуєте?

— Я б радо передав їх вам, — запропонував Сіроштан.

— А нам вони нащо?

— Ви в себе вдома. Принаймні, на місці. Можливо, переконаєте їх, можливо, заґітуєте на свій

бік, можливо, виміняєте їх за своїх товаришів, що томляться в казематах ОЗНА... Зрозумійте, що для нас вони велика завада. В'яжуть нас по руках і ногах, — відкрито заявив Сіроштан.

— Розумію... — співчутливо сказав Людіч і подивився вгору, на зорі, що помітно меркли. — Швидко надійде ранок. Немає часу довше торгуватися. Сторговано: ми забираємо полонених...

— Якщо так, тоді прийміть моє визнання за вашу поміч, і ми рушаємо в дальшу дорогу...

— Не дякуйте мені, пане сотнику, — відповів серб. — Я малий чоловік і лише виконав наказ свого зверхника...

— То подякуйте йому від мене...

Покликав Чиговського і попросив його зайнятися передачею полонених четнікам. Хорунжий забрав гостей і пішов з ними в напрямі гурту полонених.

— А тепер, — знову повернувся сотник до Людіча, — якщо ви не проти, будь ласка витлумачіть мені терен і, якщо можете, нагородіть парою порад...

Покликав до себе донського козака, і вони втрьох підійшли до ближчого дерева. Як присіли, Сіроштан розпластав на пляшеті мапу і засвітив кишеньковим ліхтариком. Людіч прислужливо водив по мапі пальцем, деколи довше відповідав на Сіроштанові запити, деколи категорично відраджував помахом голови, мовляв, на вашому місці я б цього не робив. Згодом вони підвелися, і Сіроштан простягнув гостеві свою руку:

— Дуже вам вдячний, пане четар. Скажіть своєму зверхнику, що цієї послуги я не забуду ніколи. Бажаю вам всіляких успіхів у вашій боротьбі і дуже шкодую, що не можу помогти... На все добре!

Їхні долоні сплелися в міцному рукостиску, і, коли розпалися, обидва командири вшанували один другого вояцькою почестю. Підійшов хорунжий. Також попрощався з сербом і сказав:

— Полонених пильнують ваші хлопці... Сподіваюсь, що їм буде краще у вас... Бувайте!

Коли Людіч відійшов до своїх людей, Сіроштан звернувся до Чиговського:

— Ви довели, що з вас не абиякий посланник. Добре впоралися. Тепер червоні не відкриють нас на протязі ще якого тижня. Наше рішення про реквізиції автоматично відпадає,. Бог не без милости, козак не без щастя... І так, в дорогу...

— Кудою ж ми вдаримося тепер? — поцікавився Чиговський.

— Якби вам було поставлене таке питаня, що б ви відповіли?

— Просто, курс: Любляна. Йти туди, де нас найменше сподіваються...

— Браво, пане хорунжий! Ви сказали так, немов би наперед прочитали мою думку. Цілком вірно, курс: Любляна...

Вони поволі йшли в голові сотні, минаючи повеселілих стрільців, що молодими зубами хрускали військові сухарі. Минаючи один гурт, почули заяву Аркадія:

— Хай живе король! Рятівник мого акордеону. Вірите, цієї ночі вже хотів кидати... А з сухарями в хлібнику моя гармонія ще поспіває...

Стикнулися з Надією. Сіроштан потряс її за плече і розрадливо промовив:

— Не журись, мала... До Італії вже зовсім недалеко...

Але Надина голова лишилася похиленою, ніби їй було чомусь соромно.

— Не журись, мала, — повторив сотник. — Дивися за пораненими і не турбуйся речами психологічно-військового характеру... Ці речі створені для нас, чоловіків, і якщо не віриш мені, спитай пана хорунжого...

Вийшовши наперед сотні, Сіроштан зустрів Грицюка.

— Пане сотнику, нещастя... — і в голосі бунчужного бреніли нотки тривоги.

— Що сталося?

— Тількищо мені донесли, Зінченко й Коханюк зникли...

— Як???

Цей короткий запит вирвався з його горла, як хрип умираючого звіра.

— Коли? — вже спокійніше спитав він.

— Ніхто точно не знає...

— О, хлопці, хлопці... — простогнав Сіроштан. — Не знали, як накласти головами... Коханюк і Зінченко... Якби ж знаття, що вони десь недалеко, почали б шукати, може б ще врятували від певної загибелі... Шкода хлопців, пропадуть ні за цапову душу...

— Ще й нас зрадять, — підказав хтось.

— Ні, вояче, ці не зрадять... Накладуть головами, але не зрадять... Цих спокусили далекі, затишні вогники, що блимають з сільських хат у долинах... Таки не витримали...

Він скинув з голови «мютце» і клопітливо проїхався по своєму волоссю шерхлою долонею. Наче б не знав, що тепер робити. Нарешті повернувся до Грицюка й певнішим голосом спитав:

— Все готове?

— Так є!

— Тоді рушаємо, — сказав і першим пішов у долину. — До сходу сонця покриємо яких п'ять кілометрів...

По одному, по два стрільці рушили за ним, полоскані передранішньою прохолодою. Спеціяльна сотня, як хитра лисиця, кралася до столиці Словенії.

До Любляни...

XIV

Майор Ілюхін навіть не намагався контролювати себе. Та й чого б він мав стримуватися? Кого він боїться? Оцього міщуха Маньовіча, що вважає себе за єдину всевладну особу в Любляні? Пхе... Вже пора дати їм зрозуміти, цим згірдливим югославам, що їхня відповідальність за поточні справи цивільної адміністрації й армії є лише відносною. І пости їм віддано лише для проформи. Бо, зрештою, якщо це не так, то чим, властиво, має зайнятись тут він, Ілюхін? Не прислали ж його сюди погоджуватися з цими карликами, з цими ідіотами типу Маньовіча і Креля. Ну, Крель, ще сяк-так, можна сказати, не шкідливий чоловік, саме такий, якими себе хоче оточити майор Ілюхін. Але Маньовіч! То бестія! Ба, він осмілюється не помічати присутности представника совєтських окупаційних військ і продовжує дерзати своїми власними рішеннями. О ні, у майора Ілюхіна так довго бути не може. Ось хай тільки скінчиться ця конференція, і він відразу ж напише відповідне донесення генералу Толбухіну. Тоді багатьом цим дурням з оперативного відділу проясниться зір. Тоді вони зрозуміють, хто саме тут порядкує, генерал Толбухін чи маршал Тіто. Маршал! Пхе...

Полковник Маньовіч підвівся з свого крісла, бігло оглянув присутніх, включно з Ілюхіном і підполковником Крелем, і сказав:

— Погляд майора Ілюхіна нам добре відомий. Я б не радив товаришу майору губити самоконтроль,

бо часті нервові вибухи шкодять здоров'ю. Метода, що її нам рекомендує майор, видається мені надзвичайно підлою. Я не хочу ображати майора, проте, не можу стримати себе, щоб не назвати речі їхніми власними іменами. Ще раз підкреслюю: я не можу дозволити на пресову кампанію проти Сіроштана, бо вона принизить вартість нашої зброї. Не варто роздмухувати дрібниць до величини важливих справ. Рух Міхайловіча в даний момент для нас становить куди більшу загрозу, проте преса обходить його мовчанкою. В порівнянні з цією загрозою відділ Сіроштана здається нічим, і так його й треба трактувати. Отже не вдамось до провокацій хоч би тому, що не посміємо вмочати своїх рук в невинну югославську кров. Що значить цілковито вирізати якусь родину в горах, як рекомендує майор Ілюхін? Для мене особисто це значить крайність, на яку може згодитись лише садист або взагалі людина з кримінальною свідомістю. До того ж сотня Сіроштана не поповнила до цього часу найменшого злочину супроти цивільного населення на нашій території, бо на наші руки не впало ні одне нарікання. Виходить, що його вояки високо дисципліновані люди з лицарським підходом до справи. І поки я залишаюсь начальником оперативного відділу, мої підлеглі керуватимуться лише одним правилом: з лицарським ворогом воюється по-лицарському...

— Мене тільки дивує, — в'їдливо зауважив Ілюхін, — як людина вашого покрою могла дослужитися до ранґи полковника?

Маньовіч, хоч і ненавидів Ілюхіна всією душею, у відношенні до нього лишався обережним, бо могутні союзники зі сходу ще покищо стяли в Югославії твердою ногою. Репліка Ілюхіна його образи-

ла, але він вдав, що сприйняв її, як безвідповідальне висловлення босяка і, ніби жартома, кинув:

— В мій час за політику ранґ не присвоювали...

Ілюхін зірвався з місця і засичав, як гадюка:

— Як ви смієте? Це ж контрреволюційний натяк! Це вам так не пройде!..

— Товаришу майоре, — рівним голосом відстрочив Маньовіч, — в мій час перед старшим ранґою офіцером завжди говорили стоячи струнко. Це раз. А подруге, рішення зверхника не піддавалися критиці нижчими чинами. І три: за подібну до вашої вульґарність підлеглого до свого зверхника на нього чекав військовий суд...

— То я вам дам відповідь на одну загадку, вдоволено посміхаючись, промовив Ілюхін. — Ви не є моїм зверхником. Розумієте? І викиньте це з своєї голови...

— Даремно турбуєтесь. Чогось подібного моя голова ніколи б не сприйняла. Проте, я завжди вважав, що субординація поміж союзницькими офіцерами залишається неписаним правилом, бо навіть при зустрічі ворожих офіцерів це не підлягає жодному сумніву.

Майор Ілюхін, червоний, як совєтський прапор, люто стиснув свої п'ястуки і вернувся до свого крісла. Що за ідіоти! Якими категоріями вони думають! Лицарськість! Як ти їх переконаєш, що Сіроштан не звичайна собі риба. Що його треба зловити за всяку ціну. Що отакі конференції йому лише на руку, бо заки вони тут радяться, він десь гонить горами в напрямі Італії. Треба мобілізувати проти нього всю округу, треба почепити пару очей на кожне дерево, кожний камінь, кожний пригорб. Отоді тільки можна було б добитися якихось успіхів. А цей Маньовіч викладає їм лекцію про лицар-

ськість. Старий дурень.

Раптом на столі полковника обізвався телефон. Маньовіч підняв слухавку і сказав:

— Полковник Маньовіч говорить...

Голос на другому кінці дроту зарапортував:

— Говорить начальник розвідчої групи. Десять хвилин тому я отримав звідомлення з міліційної станиці містечка Краєво. В нім говориться, що один вояк в німецькому однострої, озброєний, був зауважений в горах, на подвір'ї одного господарства. Фактично зауважив його син самого господаря, що і приніс цю вістку до міліції. По його опису вигляду згаданого вояка, я зробив висновок, що він мав би бути з відділу Сіроштана. Чекаю наказів...

Маньовіч, тримаючи слухавку біля вуха, вільною рукою розклав на столі мапу і швидко знайшов на ній село Краєво. «Гм», подумав, «25 кілометрів на північ від Любляни». Полковник навіть не хотів в даному випадку оперувати припущеннями. Він був свято переконаний, що зголошений вояк обов'язково був «сіроштанівцем».

— Негайно ж, — сказав у слухавку, — виїдьте самі на місце і займіться його зловленням. Вістка дуже важлива, тож не дозвольте краєвській міліції запропастити її без результату. Старайтеся взяти його живим. Не вживайте зброї аж до критичного моменту. Тим часом я перекину до Краєво кілька відділів, бо яблуко від яблуні падає недалеко. Дійте...

Поклав слухавку на телефон і переможним голосом повідомив присутніх:

— Сіроштан викритий... І цього разу він з наших рук не вислизне...

Присутні старшини з подиву підвелися з крісел, а майор Ілюхін, як дурень, роззявив рота.

Начальник розвідчої групи люблянської округи не помилився. Вояк, що став причиною поспішних донесень та телефонічних розмов, справді походив із спеціяльної сотні. Це був Зінченко. Він покинув сотню разом з Коханюком. Відбились вони від сотні майже звечора. І Сіроштан відгадав: їх зманили далекі вогники словенського селища. Їх подолав голод. Останні дні вони ні про що не говорили, хіба тільки про їжу. Так, як і інші стрільці, вони підкріплялися кусниками не соленої конини та дрібними яблуками з диких яблунь, що попадалися на дорозі. Від кислих яблук на зубах відчувалася така оскома, що кожний новий затяг повітря через уста приносив справжнє страждання. Здавалось, ніби хтось щипцями вивертав здорові зуби. Обидва хлопці не були боягузами. Навпаки, обом була властива риса розбещеної хоробрости, хоробрости, що її мають люди легкої вдачі. Власне, легкість їхнього думання і стала причиною цього нерозважного відходу. Про наслідки відколу від сотні вони взагалі не думали. Все, над чим були зайняті в той час їхні мізки, полягало в знайденні хоч невеличкої кількости справжнього їстива. Хоч би тобі тарілку найгіршого супу або кусник печива. І якби вони знали що в ту ніч Сіроштан плянував вдатися до реквізицій харчу в юґославів, вони ніколи б не зважилися на цей крок до передчасної смерти. Так, до передчасної смерти. В ту ніч вони несвідомо віддалися в обійми смерти. Розкажемо про це докладніше.

Не дивлячись на часті сварки, Коханюк і Зінченко були в дійсності нерозлучними друзями. На протязі цього маршу вони завжди йшли поруч не перестаючи дошкулювати один одному в'їдливими репліками. В ту ніч, вийшовши на лобовину гори, вони на якийсь час замовкли, і під час цієї мовчан-

ки їхній голодно-стомлений зір задратувало чергове блимання вогнів у долині.

— І знову вогні... — зідхнув Зінченко. — Вже не можу на них дивитися...

— Що, манить тебе до хатнього затишку, до скибки хліба з маслом? — знущально-насмішливо кинув Коханюк.

— А тебе не манить?

Коханюк тяжко зідхнув, наче б хотів цим натякнути, що йому соромно сказати «манить», але не сказати не можна, бо манить і його.

— Скільки, по-твоєму, буде кілометрів до тих вогнів? — спитав він Зінченка.

— Кілометрів сім, — відповів цей. — Може десять...

Сказав і уважно подивився на свого друга. Та Коханюк, хоч і відчував цей вивчаючий погляд товариша, не посмів подати більшого роз'яснення щодо свого питання.

— Чому ти питаєш — трохи перегодя вернувся до теми Зінченко.

— Чому? Тому, що божевільно хочу їсти... — випалив півголосом Коханюк.

З півгодини вони йшли мовчки, немов би перед цим заглянули таємним приладом один одному в мозок і, розшифрувавши його задум, тепер окремо шукали відповідного рішення. Час від часу довше затримували свої погляди на вогнях, що блимали привітно з долини і, здавалось, манили до себе розкішною обіцянкою.

— Ну? — вимовив Коханюк з певністю, немов би річ, до якої прикладалося це «ну», була вже ними обговорена до кісточок і в ній не лишалось жадного неясного деталю.

— Йдемо... — тихо відповів Зінченко. — До вогнів...

Ця тиха відповідь впала невідкличним рішенням. І друзі, дочекавшись, поки передні стрільці надибали свіжу дику яблуню, вкриту пуп'яхами, замість яблук, і собі підійшли до неї разом з іншими. Тут непомітно слизнули набік. Впали в чагарник і, перечекавши, поки останній стрілець минув місце їхнього сховку, ще раз забажали сконтролювати свій вчинок.

— Злитиметься сотник, як дізнається... — сказав Зінченко.

— Так, буде злитися, — згодився Коханюк. — То як, сюди або туди?

— А як ти?

— Як ти, так і я... — не хотів брати на себе відповідальности Коханюк.

— Бачу, ми забагато залежні один від другого... — в'їдливо сконстатував Зінченко. — Хіба заворожимо?

— Ворожи... Тільки давай уже щось робити, бо я умру з голоду, ще заки ми здобудемось на якесь рішення...

— Вже хоч не згадуй за голод, — сказав з докором Зінченко. — Рішено: курс — вогні...

Вони підвелися і обережно почали спускатися з гірського схилу.

— Котра, по-твоєму, тепер година? — запитав

— Можливо, одинадцята...

— Десь на другу годину будемо в селі...

По годині їхнього прямування вниз Зінченко раптом отямився й розпачливо вигукнув:

— Стривай! А як ми влаштуємось опісля? Значить, завтра або після завтра?

— Спершу давай щось знайдемо поїсти, а повний шлунок додасть голові розуму... — заспокоїв його Коханюк.

Зінченко, мабуть, розмірковував дуже оптимістично, коли сказав, що на другу годину вони могли бути в селі. Минула північ, але відстань між ними й вогнями, здавалося, не скоротилася й на крок. Згодом вогні один за одним згасли, а ще по якомусь часі друзі взагалі згубили напрям. Проблукавши з три години і засапавшись на бездоріжжях, вони вирішили дочекатись сходу сонця. Але голод не погодився з цим їхнім рішенням і погнав їх в дальші пошуки за втраченим селом. Поступово передранішній туман затягнув білими пелюшками схил гори і загорнув у них загублених приятелів. Тепер вони брели наосліп. Туман був такий густий, що здавалося, вони йшли по дну молочної ріки, на якому, окрім білини плину, не можна було вгледіти ніякої іншої речі. В цей час і наступила розлука. Випадок розлучив нерозлучних друзів. Нещасливий випадок. Вони впали. Зірвалися з затуманеної кручі. Зінченко опам'ятався висячи на дереві, що, не знати яким чудом, примостилося на стрімкій стіні обриву. Опам'ятавшись і пригадавши падіння, він почав дряпатись угору. На щастя, до верху кручі було всього два-три метри, і він щасливо подолав цей підйом. Вилізши наверх, він кинувся шукати іншого схилу, щоб якось дібратися вниз і знайти Коханюка. Тепер обережніше він поплівся понад краєм кручі, але замість спускатися вниз, круча обрізаною лінією звивалася вгору. Зінченко повернув назад. Пройшовши добру відстань, він натрапив на пласкіший спуст і по ньому опустився вниз. Провалля видавалося на великий яр, що по ньому під час злив спішили в долину води з тисяч гірських

рівчаків. Він проблукав в яру цілу годину, але від Коханюка не знайшов і сліду. Пару разів хлопець присідав спочити і тоді загострював мозок, щоб знайти розв'язку до цієї злощасної пригоди. Та придумати нічого не міг. Побродивши ще якийсь час, він почав гукати.

— Коханюк! Де ти!

Але туман ковтав його слабий голос і не повертав назад навіть відгуку.

— Андрію! Чуєш мене? Де ти?

Мертва тиша висіла навкруги. Тоді він зняв через голову завішене «ем-пе» і пустив коротку серію. У відповідь холодна тиша ще більше залила яр, і Зінченко згубив голову. Переляк опанував усе його єство, і свідомість почала підкорятися інстинктові. Раптом він кинувся бігти. Падав і поспішно підіймався, раз за разом спотикався об нанесені камені, та цей біг не мав у собі ніякої цілі. Здавалось, наче б він втікав сам від себе. Деколи ставав, оглядався на всі боки, думав про долю свого друга, тоді біг назад. Але Коханюка ніде не було видно. Вичерпавшись фізично, він раптом збайдужів і, немов би впавши в летаргічний сон, поволі поплівся у невідомому напрямі. До сходу сонця лишалася година. Остаточно заспокоївшись, він вирішив присісти і, не зважаючи на холод, дочекатись ранку й зникнення туману, щоб потім при світлі дня відновити пошуки свого товариша. Раптом до його слуху донеслося кукурікання півня. Глухе, неясне кукурікання. Хлопець насторожився, загострив свій слух, як кіт. За хвилину кукурікання повторилося. Десь недалеко мусіла бути оселя, може те село, до якого вони прямували? Зінченко миттю схопився на ноги і пішов туманом. Вже й яр залишився позаду, вже й, здавалося йому, він вийшов на якийсь горб, але

ніякого селища ніде не було. Тоді він заліз у густий хмиз і, склубочившись, як їжак, вирішив більше не вичерпуватися до самого ранку.

Зійшло сонце. Поволі пробило своїми променями білу заслону туману, пірвало його на клапті, а згодом сконденсувало на краплі і ними, як нагородою, кинуло на зелені трави. Тепер Зінченко побачив, що він висиджував на горбі. Прямо перед ним, як на долоні, виднілося охайне господарство, а з його двору, ніби на дитячому малюнку, покрутилася вниз вузька їздова дорога, може, до якогось села, а, може, до міста. На подвір'ї не було видно жодних ознак життя. Тут його думка перенеслася на Коханюка, і він, притиснувши «ем-пе» під полу, виліз з хмизу і, згинаючись, добіг до клаптя узліску. Вийшов з ріденьких дерев і впав, як поцілений кулею. Майже ввесь схил гірського гребня був усланий отарами овець, що окремими білими плямами сягали аж до далекого містечка. Це, мабуть, до нього вони пробивалися вночі. Пастухи вдоволено потягалися до сонця, а деякі подіставали дерев'яні сопілки і наповнили чудовий ранок південно-слов'янськими мелодіями. На хвилину Зінченко аж зачудувався цією картиною. Все виглядало, як в книжці, яку колись читав у дитинстві. Здається, щось з Франка. Вирішивши, що пошуки за Коханюком на очах чужих пастухів ускладнили б його, а разом і Коханюкове становище, він поповз назад в узлісок. Тут підвівся й дійшов до густого чагарника на горбі, в якому був дочекався ранку. Мерщій упав на старе місце і жадібно виставився на мальовниче господарство. Там на подвір'ї тепер був рух. Підстаркуватий словен запрягав до воза пару коней, а біля нього метушилася жінка, мабуть, дружина. Вона прудко вбігала до хати, лишалася там на хвилину, опісля ви-

ходила з якимось клунком і кидала його на віз. Згодом з хати вийшла дівчина, мабуть, донька. Також заметушилася по подвір'ю. Трохи перегодя, з відрами в обох руках, зникла в хліві.

Зінченко виріс у місті, але це селянське порання припало йому до серця, і, зігрітий цим мирним видом, він навіть забув про голод. Опісля до його слуху донеслися обривки мови господаря, який, мабуть, промовляв до дівчини. Мови Зінченко не зрозумів та й не намагався зрозуміти. Було й так ясно, що господар з дружиною десь від'їжджали. Справді, вони сіли на воза, і різві конята витягнули хребти під помахом батога. Покрученою вузькою дорогою віз покотився вниз. Тепер стрілець виліз з чагарника і, зігнувшись, перебіг у кукурудзу, що вилискувала росою до сонця. Кукурудзою підповз ближче до подвір'я й зупинився перед клаптем садиби, що був засаджений картоплею. Подоївши корів, дівчина вийшла з хліва й зникла в сінях. Трохи перегодя вийшла знову, вигнала худобу з подвір'я на пашу і залишила її напризволяще. Сама вернулася назад, знайшла сапу й поспішила до картоплі. Не підозріваючи близької наявности чужинця, вона замимрила якусь дівочу пісню і пішла рядками достигаючої скороспілки. Потім вернулася назад і, коли минала захованого в кукурудзі стрільця, цей зміг придивитися на неї краще. Тепер вона здалась йому дещо старшою, ніж здалеку. Виглядала років на двадцять п'ять, і, здавалося, її обличчя було покрите привітною замріяністю. Зінченко дочекався, поки вона завернула іншим рядком, тоді просунув з кукурудзи цівку автомата і легко окликнув:

— Гей!

Дівчина випросталась і уважно оглянулась навкруги. Не зауваживши стрільця, усміхнулась, на-

че б хотіла сказати сама собі: «Що це мені вчувається, чи що?». Знову взялася вигідніше за держак сапи.

— Гей! — голосніше вигукнув Зінченко й наполовину виповз з кукурудзи, скеровуючи свою зброю прямо на неї.

— Гам-м!? — захлипнулася дівчина переляком, вгледівши заростого, страшного, обідраного незнайомця. З переляку пополотніла, і її долоня, якою вона прикрила свої уста, так і застигла на підборідді, немов би зрослася з ним.

Стрілець видавив з свого обличчя щось на подобу усмішки і так лагідно, як лише міг, промовив:

— Не бійся... Нічого не бійся... Тобі нічого не станеться... Я лише хочу дістати в тебе щось поїсти... Дай мені хоч трохи хліба, і я піду геть...

Тепер дівчина прийшла до себе, і хоч її думання ще було під попереднім шоком, вона не виглядала такою застиглою, як спершу.

— Подивися навкруги, чи немає поблизу якихось перехожих... — попрохав її стрілець. Вона уважно подивилася навкруги і вперше зрадила свій приємно-грудний голос:

— Нікого...

— Тепер іди до хати...

Дівчина облишила сапу і хутчій подалася на подвір'я, а за нею подався й Зінченко. Зайшовши до середини хати, він позаглядав у всі кімнати і, випадково наткнувшись на дзеркало, відсахнувся від свого відображення, як від дідька. Тепер не дивувався перелякові дівчини. А вона стояла посеред хати, не знаючи з чого почати цю примусову гостину.

— Како зваш са? — сміливо спитав гість.

— Феліца... — відповіла, червоніючи, дівчина.

— А я називаюся Петро... По вашому П'ятр...

— Ви не серб, ані хорват, ані босняк... Хто ви? — враз посмілішала хазяйка.

— Українець... Знаєш таких?

— Знаю... Були тут під час війни...

Вона швиденько затопила в печі і, як дрова затріскали, сказала:

— Я зісмажу вам пару яєць.

— Так, так, — закивав головою Зінченко. — Зісмаж три... п'ять... Розбий вісім...

Вона лише посміхнулася і вийшла в сіни. Вернулася з яйцями в пелені, і за хвилину вони шкварчали на сковороді. Зінченко жадібно вдихав запах яєшні, і його роздратовані ніздрі аж тремтіли від нетерпіння. Нарешті господиня переклала яєшню на тарілку і поставила її на стіл. Зінченко просто стрибнув до столу, як хижак, і, схопивши поданий хліб, набив рота стравою. Його щелепи бігали, як млинці, і Феліці коштувало труду, щоб не засміятися вголос.

— Скільки тобі років? — спитав він плямкаючи.

— 26...

— Замужня?

— Так...

— Постривай, дай я спершу наїмся, а тоді поговорю з тобою.

Він рвав яєшню виделкою, помагав пальцями, визбирував найменші крихти, немов би в них була захована вся поживність страви. Згодом, сповільнив темп і, коли на тарілці лишився лише масляний слід, вдячно поглянув на Феліцу і сказав:

— Дякую, Феліца... Трошки підкріпився. Тепер дай мені буханець хліба на дорогу і я піду геть...

Тут його погляд впав на дзеркало і він підійшов до нього. Подивився на своє брудне й заросле об-

личчя, проїхався долонею по щетині й повернувся до молодиці:

— Сподіваюся, що твій чоловік має бритву? Знайди, будь ласка, бо я мушу поголитися... Не хочу собою доводити, що людина походить від мавпи...

Феліца без слова знайшла йому бритву та інші речі до голення. Приготувала таз з водою, подала рушник. Зінченко виніс воду на подвір'я і, захопивши з собою мале люстерко, заходився голитися прямо на дровітні. Молодиця тим часом заходилася прибирати кімнату. Час від часу підходила до вікна, цікаво зиркаючи на цього несподіваного гостя. Деколи довше зупинялася на ньому поглядом, спочивала зором на його коренастій, але схудлій спині. Що за один? Українець? Звідки його принесло? Хіба вони, українці, і досі воюють в Юґославії? Дивно... А хлопець він, здається, не злий. Трошки різкий, але зовсім не брутальний. І такий простий. Відразу ж звернувся до неї на «ти», як до сестри. А як був голодний! Так чатував за тарілкою, ніби хтось ззаду нього намірявся підхопити зі стола і хліб, і яєшню. Аж шкода було дивитися.

Зінченко поголився, перший раз за багато днів вимився з милом, причесав своє відросле волосся і без сорочки зайшов до кімнати. Молодиця не могла його пізнати. Як змінився! І таке приємне обличчя. Він трохи низькуватий задля своїх широких плечей, але в загальному приваблюючий. Феліца посміхнулася, зловивши себе на цьому вивченні особи П'ятра. Чого вона приділяє йому стільки уваги? Не прийшов же він свататись. І справді, що він для неї? Перелітна птиця. Поїсть, подякує і піде своєю дорогою.

— Курите? — услужливо запитала Феліца.

— Як маю що...

— Ми маємо тютюн...

— Тоді неси сюди.

Вона вийшла до другої кімнати за тютюном, лишивши Зінченка самого з думками про неї. Ти диви. Налякалася, як білка, а тепер гостить, ніби давно сподівалася на нього. Чи вона справді сердешна молодиця, чи в її відношенні до нього є щось, чого вона не практикує у відношенні до інших людей? Щось спеціяльне? Що за наївність! Чому б вона мала наділяти його якимись привілеями? Ідіотські думки.

Феліца вернулася з тютюном, і Зінченко скрутив цигарку. Підійшов до печі за вогнем, і, як нахилився за щепкою, вона випередила його, швидче припалила кусник паперу і подала йому. Прикурюючи, затримався біля її голови, і їхні очі стрілися. Вперто дивилися одне на одного, наче б змагалися за першість довшого погляду. Феліца зарум'янилася, тоді відвернула голову і рушила до сіней. Вийшла.

— От тобі й маєш, — сказав до себе Зінченко. — З пекла прямо в рай...

Коли вона вернулася, він спитав:

— А де ж твій чоловік?

— Загинув... Був партизаном у Тіта...

— У Тіта?

— Так...

— А ти знаєш, хто я?

— Знаю... Ворог мого чоловіка...

— Ну, і що ти про це думаєш?

— Нічого. Для мене всі люди однакові, якщо вони люди...

Вона поралася біля печі і стояла до гостя спиною, але помітила, як він підвівся зі стільця і підій-

шов ззаду. Вдавала, що нічого не помічала, хоч її серце гатило молотом.

— Феліца... — тихо промовив Зінченко.

— Ну? — повернулася вона до нього, пашіючи.

Він поклав свої долоні на її плечі й сказав:

— Феліца, чи я можу довіритися тобі?

— Як я можу вас запевнити?

— Так, ти не можеш мене запевнити... Але щось підказує мені, що ти сердешна жінка, співчутлива. Можеш зробити мені невелику прислугу?

— Яку?

— Минулої ночі я втратив товариша, побратима... Я згубив його в яру за горбом. Не могла б ти пройтися й обдивитися місцевість? га? Можливо, він десь мучиться, скалічений...

— Він також військовий?

— Так... Захопи з собою щось з'їсти. Якщо знайдеш його, лиши йому їжу і скажи, щоб чекав до вечора... Я не дам йому пропасти.

Феліца згодилася. Лишивши Зінченка самого, зав'язала в клунок хліба з салом і хутчій подалася за пригорб. Зінченко тим часом передивився автомат, щоп'ять хвилин вибігав на подвір'я, старанно оглядаючи прилягаючий до садиби терен, але все навкруги виглядало мирно, не зроджуючи в нім ніякої підозри. За годину вернулася Феліца.

— Ніде нічого... — коротко пояснила вона і кинула клунок з поживою на стіл.

«Де ж би він міг бути?» подумав Зінченко. «Можливо, також бродив у тумані, шукаючи за ним, і, не знайшовши, подався в другому напрямі, може, також десь користає з гостини добрих словенів? А може його підібрали пастухи і передали владі? Ні, не може бути», похапливо втік він від цієї дум-

ки, хоч і не міг ясніше окреслити, чого саме цього не могло бути.

— Ну, тоді я буду збиратися... — сказав він якось неохоче. — Дякую тобі за гостину, Феліца, і бувай здорова...

Вийшов на двір, щоб зодіти на себе свої брудні сорочки. Вона вийшла за ним.

— Вже йдете?

— Що ж маю робити? — розвів він руками.

— Зачекайте хоч до вечора... Ось я зараз зварю вам обід. Пообідайте, спочинете, а надвечір рушите в свою дорогу, бо зараз дуже небезпечно...

— Хай буде по-твоєму, — згодився стрілець і слідом за нею ввійшов до кімнати й надалі лишаючись без сорочки. Вона підійшла до сундука й дістала чисту сорочку. Подала її Зінченку й сказала:

— Візьміть, бо ваші брудні... Можливо, пізніше, я їх виперу...

Він натягнув на себе сорочку і приємна свіжість, лоскочучи, розлилася по його тілі. Сівши на стілець, уважно дивився за швидкими рухами її рук, що вправно чистили картоплю.

— А куди від'їхали твої батьки? — спитав він.

— До Любляни. Повезли дещо продати...

— І... коли вернуться?

— Як піде. Як спродаються швидко, то вернуться увечорі, а ні, то завтра...

— Можливо, твій тато потребує робітника?

— Потребує. Тільки не такого, як ви. Не думаю, щоб осмілився взяти на себе такий риск. Але чоловік він не злий. Такий добрий, як я... — пробувала вона жартувати.

Обід їли разом. Скінчивши їсти, гість закурив і почував себе тепер досить сильним. Навіть повеселішав. За завтрішній день не хотів думати, щоб не

псувати настрою. От і життя. Коротке, дороге життя. Пити б оце щастя чашею, вдоволено усміхатися до сонця, пригортати б до грудей до безтями залюблену дівчину і нашіптувати дитирамби золотій молодості. Пригортати б, нашіптувати б, пити б... Обов'язково треба додавати «б», щоб відмежувати умовність від дійсности. Ну, і часи! Все умовне, відносне, не тривке. Все, включно з життям. А, до чорта з цими думками. Що тут хникати? І чи хникання поможе? Раз маєш безвідповідальну вдачу, то пощо мучити себе шуканням якогось виправдання? Цікаво, де тепер сотня? Як там вони? Сіроштан, Чиговський, Надя, Грицюк, Аркадій? Мабуть, і досі голодні, мабуть, і досі, як зацьковані, бредуть місцями, по яких ніколи не ступала людська нога. Тепер, коли почуття вигоди розлилося по його тілі, він починав шкодувати за свій вчинок. Погарячився, не подумав. Повівся так, як і завжди. Легко, безвідповідально, ризиковано. Ну, та жалем становища не направиш. Не мав досить сили волі, то розхльобуйся сам.

Його погляд упав на рум'яне обличчя Феліци, перебіг її розвиненими грудьми і зупинився на стягнутій талії. Молодечий запал змішався з солодкою мрією, і його ніздрі помітно розширились, затягли до легень більше повітря. Хвилювання розплилося всім його єством і передалося молодиці. Вона якось зухвало глянула на нього і сипнула з очей іскрами. Зінченко підвівся зі стільця. Повільно, але хоробро. Підвівся з наміром. Владно підступив до неї, обхопив руками і затамував жіночий віддих поцілунком. Спершу вона стояла безвільно, тоді одним рухом обняла його шию і повисла на ній, як непритомна. Здавалося, що підлога вислизнула з-під її ніг. Її закриті очі надавали їй покірно-слухняного вигля-

ду, а безпомічне висіння запрошувало його до перемоги. Він підхопив її на руки і, як дорогоцінний скарб, обережно поклав на ліжко.

Сонце перевалило за полудень. Настирливо припікало землю, викликало в ній непоборну спрагу, наливало її бажанням дощів, прохолодних вітрів. Випашені корови, з тяжкими, повними вим'ями, повиходили до воріт, прохаюче заглядали на вікна, чекали на молоду доярку, але вона не показувалася. Немов би забула за свої обов'язки. За кілька хвилин Феліца в супроводі гостя вибігла на подвір'я, соромливо зиркаючи з-під лоба. Удвох вони підбігли до воріт і впустили худобу на подвір'я. Феліца ще вийшла за ворота, подивилася і, знизавши плечима, вернулася до стрільця.

— Що? — запитав Зінченко. — Кількох не дораховуєшся?

— Ні, корови всі. Я дивилася за братом, за Йозепом...

— Ти маєш брата?

— Так... Дванадцятирічний хлопець...

— Дивно... Я взагалі його не бачив. Де ж він дівся?

— Він завжди виходить до худоби трохи пізніше. Малий, любить поспати зранку. Мабуть вийшов, як я пішла полоти.

— Можливо, — згодився стрілець. — Але де ж він є?

— Я б сама хотіла знати...

Вона знову вибігла за ворота й на всі легені гукнула:

— Йозеп!!!

Ніхто не обізвався у відповідь.

— Йозеп!!! — не вгавала молодиця. Повернулася до Зінченка й сказала:

— Це вперше він не прийшов на обід. Я просто забула за нього... — і зачервонілася, мовляв, ти ж знаєш, чого я забула. — Мабуть, десь гасає з іншими пастухами. Прийде, як захоче, їсти, — і, взявши дійниці, пішла до хліва. Раптом стала, ніби її спаралізувало. Поставила дійниці на землю і схвильовано підбігла до гостя.

— П'ятр, — не перестаючи хвилюватись, промовила вона. — Він малий, дурний... Міг помітити тебе і, зробивши свій дитячий висновок, можливо, подався до Краєво...

— Це саме думаю і я... — якось розгублено проказав Зінченко. — Чи далеко до цього Краєво?

— Кілометрів десять...

— Ясно... — кинув він і мерщій подався до хати. За кілька хвилин прожогом вискочив з дверей, зодягнений у блюзу, з «ем-пе» в руках і з запасними маґазинами на поясі через плече.

— Дій корів, — кинув він до молодиці, а сам через картоплю й кукурудзу помчав на горб. Вибігши на самий верх, він міг бачити всю навколішню місцевість. Уважно обдивившись терен, він не помітив нічого підозрілого, але думка про Йозепа не дозволила йому легковажити хвилиною. Мерщій він вернувся до садиби, підхопив першу-ліпшу лопату і, вернувшись назад, швиденько викопав окіп. На всякий випадок. Щойно вліз в нього приміряти глибину, як йому в очі впало кілька людей, що здалеку здавалися карликами. Люди вийшли з поодалішніх дерев, зупинились і про щось довго нараджувались. Глянувши в інший бік, він зауважив те саме. Повів головою навкруги й застиг. Місцевість була оточена юґославськими вояками. Проте, він також зауважив, що їхня увага була скерована на садибу, а не на цей горб. Значить, вони не бачили

його над копанням окопа. Та в цей час Феліца вигнала худобу за ворота і, радісно сяючи обличчям, з нетерпінням щойно одруженої дівчини побігла до нього. Кричати він не міг. Він ледь помітно виліз з окопа і замахав їй руками, щоб вернулась, але молодиця не бачила нічого, ні його, ні поодалік поволі підступаючих вояків. «Пропало!» майнула думка. «Все пропало!» Його сховок зрадила ця наелектризована щастям жінка. Не винив її. Лише гірко усміхнувся. Усміхнувся так, як сміється людина, одурена долею. Все сталося за один день. Втратив товариша, а знайшов кохання. Випив кохання — і надійшла смерть. Як у фільмі.

— О, та ти приготувався до війни, — кинула вона жартом і стала на коліна.

— Ні, — посміхнувся до неї Зінченко. — Я приготувався вмерти... Дивись, — і повів рукою навколо горба.

Феліца оглянулась навкруги, і він помітив, як її уста затремтіли переляком. Переляком за нього. Вона ще якийсь час дивилася раз на нього, раз на вояків, і невимовний жаль полинув з її очей. Враз ридання затрусило її плечима, і вона впала лицем на викопану сиру землю.

Вона ще якийсь час дивилася на нього через сльози. — Вони вб'ють тебе...

— Я ж сказав, що я приготувався вмерти... Не плач, кажи, що ти мене взагалі не знаєш... Не наражуй себе на небезпеку. Краще йди звідси і подивися збоку, як умирає чужинець з невідомої тобі країни. Маю до тебе прохання... Якщо мене закопають на цьому горбі, взагалі не виходь на мою могилу з сльозами... Не треба. Твої сльози й так мене не потішать. Тільки як колись почуєш, що моя

Україна загомонить перемогою, тоді прийди й принеси мені цю новину... Обіцяєш?

— Вони вб'ють тебе, П'ятр, — повторила, ридаючи, Феліца. — Ти ж один, а їх стільки... Краще піддайся...

— Так, я один, і це моя власна вина... Це була помилка, Феліца... І за цю помилку я заплачу дорого. Але ж і їм моя смерть дешево не обідеться... Піддатися? Ти нічого не розумієш...

Він пригладив її чорне волосся і поклав прощальний поцілунок на її чоло. Її чоло було холодне, та ще холоднішими були його уста. Заплакана молодиця ще раз скорботно подивилася на нього й підвелася. Як божевільна, пішла до садиби. Він дивився їй услід і хотів відгадати, пощо доля кинула її йому назустріч? Для останньої втіхи? Чи для якоїсь іншої мети? Може, дала йому останню можливість продовжити себе біологічним законом? Доля...

Вояки тепер попадали на траву і повзма підбиралися до горба. Облягли його з усіх сторін, не лишили й вузенького просмику для порятунку. Ба, мабуть хочуть взяти його живим. О, ні. Живим не візьмуть. Остання куля для себе. І він відклав одну кулю в кишеню блюзи, бо автомат строчитиме серіями, в поспіху може спорожнити всі маґазинки. Він вигідніше сів в окопі і взяв на приціл групу, що, здавалося, була найближче до нього. Тра-та-та-та... Тра-та-та-та... «Ем-пе» затьохкав не переконуюче. Якось тахкав несміливо, ніби почував себе дитиною супроти дебелого кріса. У відповідь не впало ні одного пострілу. Натомість, з поодалішніх дерев викотилось авто і, доїхавши до ланцюга лежачих юґославів, стало.

— Галло! Галло! — закричав голосник на авті. — Передаємо до вас звернення полковника Маньовіча. Галло! Слухайте: Кровопролиття не принесе вам жодної користи, і всякий бій скінчиться нашою перемогою. Піддайтеся! Вийдіть з піднесеними руками, і я обіцяю вам людяне обходження, достатній харч і справедливе переслухання. Виберіть життя, замість смерти!

Зінченко вислухав звернення і ніяк не міг зрозуміти цього звертання до — вас. Мало б це значити, що вони підозрівають присутність не одного стрільця, а кількох, чи це просто вони заграли в пристойне виховання і за правилами ввічливости звертаються до нього на ви? Так чи сяк, його відповідь ясна: стояти на цьому місці до загину. Ніби на підтвердження цього рішення, він знову розвантажив пів маґазинка. Та його вогонь не зробив жодного ефекту. І не міг зробити. Його автоматові бракувало належної підтримки другого десятка зброї цього сорту. Тоді він вирішив не давити спускового язичка аж до справжнього наступу. Поглядав на всі боки, сподіваючись підібрати певнішу ціль, але наступаючі й далі посувались повзма. Коло вужчало. Нерви стрільця напиналися. Готові були перервати, готові були довести до справжнього нервового вибуху. Раптом праворуч від нього кілька вояків зірвалися з землі і, пригинаючись, пустилися до нього. Він притиснув автомат до плеча і нервово засіпав курком. Двоє ляпнулись на землю і загорлали болем. Після цього град куль схрестився над горбом і одноразово з усіх сторін вояки зірвались до бігу. Зінченко крутився в окопі, як вітропоказувач і налягав на коротке «ем-пе». Рясний піт падав з його обличчя, і коли краплини попадали на цівку автомата, вона шкварчала. Кілька юґославів підсу-

нулися під самий горб, і він вже ясно міг чути подачу команд їхніми старшинами. Ще раз оглянувшись навкруги, він вибрав найгустішу групу наступаючих і, вискочивши з окопа, кинувся на них, на бігу розряджаючи маґазин. Стріляв просто в упор. Кілька вояків попадали навзнак і покотилися з горба. Тоді наступаючі вкрили Зінченка серіями куль, і він упав, прикриваючи своїм тілом нагрітий автомат. Заки юґослави підбігли до нього, він уже остигав. Патьоки крови змочили траву навкруги нього, і пругкі стеблини засмучено позгиналась, наче б не могли знести запаху людської крови.

Юґославський офіцер підступив до забитого, носком чобота перекинув його на спину, довго вивчав його обличчя і нарешті сказав:

— Ну, і часи тепер. Страшні часи для вояка. Перемога або смерть. Полону немає...

Наказав перевірити його кишені, і коли після обшуку йому подали знайдені папери, він поверхово їх перевірив і сказав:

— Так, сіроштанівець... Але це не дає нам відповіді на основне питання: де ж Сіроштан і його сотня? Ну, та цим вже хай журиться полковник...

Просто до гурту підлетів вершник і, застопоривши коня на місці, каменюкою злетів на землю. Підійшов до офіцера і щось тихо йому зарапортував.

— Коли? — голосніше спитав офіцер.

— Цього ранку... Двоє пастухів бачили, як він звалив його на плечі і поніс до своєї хати...

— Де він живе?

— Кілометрів чотири звідси...

— Окрема садиба в горах?

— Так...

— Гм... — замислився командир. — Тоді їх було двоє. А, можливо, й більше. Що ж, треба перевірити... Перетрусіть кожне окреме господарство, — наказав він підстаршинам.

Ревіння мотора доповнило загальний гамір, і на дорозі до Феліциної хати показалося особове авто. Тяжко перевалюючись через рівчаки, воно оминуло садибу і виїхало до пригорба. Як мотор заглух, з авта вилізли два офіцери. Одним з них був майор Ілюхін, другим підполковник Крель. Певною ходою наблизились до керуючого старшини, і цей витягнувся струнко. Розгубився, бо не знав, кому саме доповісти результат операції, але, вирішивши керуватися військовими правилами, повернувся до Креля, як до старшого ранґою. Крель показав рукою на майора. Старшина вдруге засалютував Ілюхіну і коротко повідомив про перебіг акції.

Ілюхін підійшов до мертвого Зінченка, зупинився на крок від нього і з презирливою міною на обличчі поглядав на побілілу від втрати крови шкіру забитого.

— Знайшли при нім якісь папери?

— Так!

— Як зветься?

— Зінченко... Зінченко Петро.

— Місце народження?

— У його вояцькій книжці стоїть Дніпропетровське...

— Дніпропетровське? — здивувався майор. — Ви певні, що Дніпропетровське? Можливо, Дрогобич?

— Переконайтесь самі, — і старшина подав Ілюхіну стрілецьку книжку Зінченка.

Цей довго перегортав засмальцовані аркуші книжки, перечитував кожний службовий запис, тоді вернув її командирові і сказав:

— З Дніпропетровського, га? Що ж, прийдеться вдома спитати старого Зінченка, де його синок... Закопайте цю собаку, щоб і сліду по ній не лишилось...

Рушив до авта, тоді, ніби щось пригадавши, повернув лише голову і, мило посміхаючись, промовив:

— До речі, ваше прізвище Крамель?

— Капітан Крамель!

— Так, так... Капітан Крамель, — неохоче поправився Ілюхін. — Здається, полковник Маньовіч згадував ваше ім'я... До речі, поділюся з вами новиною: відтепер за «операцію Сіроштан» відповідаю я. Полковник Маньовіч щойно зміщений. Ага, я ледве не забув. Ви сказали, що вам донесено про іншого бандита? Дуже добре. Його зловленням я керуватиму сам... Прошу до авта, товаришу капітане, покажете мені, де саме зарита собака...

Ілюхін, Крель і Крамель сіли до машини, і вона подерлася до узліску, щоб потім перевалити на схил гребня. Кілька залишених вояків підібрали Зінченка і винесли його на горб.

— Закопаємо його в цьому окопі, — сказав один. — Передчував, мабуть, бідолаха смерть, бо сам для себе викопав яму...

Вони кинули тіло в окіп і швидко закидали землею. Відповідно наказу, зрівняли землю, притрусили її нарваною травою, і по хлопцеві й справді не лишилося сліду. Але коли вояки відійшли геть, з садиби вийшла Феліца. Зійшла на горб і впала на коліна. Склала молитовно руки, і її уста зашептали молитву. Молилася до неба, бо її каламутні очі не

могли знайти тепер місця, що стало могилою для того чужинця. Сталося так, немов би вороги знали його наставлення до похоронної процедури: «Хрест, камінь чи нічого, віджив своє чоловік, і нічого йому тепер не треба». Недалеко від Феліци стояв малий Йозеп і не міг зрозуміти цього впадання своєї сестри за тим ненависним німцем, на якого він доніс начальнику міліції в Краєво...

Між тим відділ югославів прямував до загубленої між горбами хати старого пастуха Йована. В його хаті, за доказами свідків, мав би перебувати другий бандит. Мова йшла про Коханюка, і про його пригоди ми переповімо нижче.

Обірвавшись з кручі, він упав на саме дно яру і зламав ногу. Про це скалічення він не знав до самого ранку, бо весь час лежав непритомний. З цієї причини він не міг чути розпачливих вигуків свого друга і його пострілів. Щойно як пригріло сонце, він прийшов до себе, і перше, що нагадало йому падіння, був нестерпний біль ноги. Відсутність Зінченка також його затривожила. Він пробував був зрушитися з місця, але пекучий біль ноги не дозволив йому це зробити. Тоді він намацав автомат, що якимось чудом опинився поруч нього, поклав його собі на груди і, перед тим, як покінчити з собою, добре передумав всі шанси за і проти. Пригадав Зінченка і кілька хвилин відгадував його теперішнє перебування. Чекав на нього. Тоді вирішив, що і його спіткала не краща доля. Можливо, також десь вилежується калікою, а, можливо, віддав Богові духа. Одна за одною думки про якусь потіху, про якесь поліпшення ситуації розпливалися і витискали з свідомости рештки надії. Самогубство здавалось найбільш логічним кінцем. Та вдатися до цієї трагічної розв'язки йому не довелося з

простої причини: він знову втратив свідомість. В цьому становищі і знайшов його старий пастух Йован. Переконавшись, що хлопець живий, він підібрав його «ем-пе» собі і звалив несвідомого на свої кремезні плечі. Те, що незнайомець був зодягнений у німецький однострій, що, в свою чергу, загрожувало неприємними наслідками, його не лякало. Хай роблять з ним, старим Йованом, що хочуть, але облишити цього молодого хлопця на вірну смерть він не може. Бо це гріх. Йован, якому німці розстріляли трьох синів майже біля його хати, був дуже релігійним чоловіком і мстивість відкидав, як річ, не гідну правдивого християнина. За його переконанням, людина в біді, не зважаючи на її наставлення чи походження, заслуговувала на допомогу хоч би тому, що була немічною, що була людиною. Проте, обережністю він не нехтував. Він бачив, що в теперішні часи в людей було багато від лукавого, і, замість помогти нещасному, вони помогали сильним світу цього. Залишивши отару овець, Йован з незнайомцем на плечах, ховаючись від людського ока в ярках та чагарниках, поспішив до своєї бідної стріхи, що загубилася сиротою між горбами. Хоч і здавалось йому, що його старання увінчалися успіхом, насправді ж інші пастухи помітили його і навіть прислідили аж до садиби. А в обід, як отари були спроваджені до села, ці свідки поспішили до міліції й нагородили щасливого начальника ще однією важливою вісткою. Ця вістка прийшла трохи пізніше від тієї, що її приніс Йозеп. Тоді начальник посадив на коня міліціонера і послав його з донесенням до Крамеля, що був зайнятий ловленням Зінченка. А далі читач вже ознайомлений з деталями.

Принісши Коханюка до своєї хати, Йован змив на обличчі стрільця засохлі струмки крови з носа,

переглянув його ногу, перев'язав її, а опісля поклав хлопцеві в ніс кілька міцних тютюнин. Коханюк чхнув кілька разів і прийшов до себе. Побачив над собою добрі очі старого й сказав:

— Де я?

Діставши вичерпну відповідь, він тривожно схопився за своєю зброєю:

— Де мій автомат?

Старий, щоб тільки вгамувати страх незнайомого, подав йому його зброю й сказав:

— Хочеш їсти?

Коханюк скривився. Їсти... Це ж вони й сотню залишили заради їжі, а тепер і їсти не хочеться. Ані трохи. Йован подав йому молока і окраєць свіжого хліба. Коханюк сьорбнув молока, неохоче вкусив хліба і відставив поживу набік.

— Покладіть мене біля вікна, добрий пане, — попросив він господаря. — Хочу впиватися красою дня...

Йован виконав прохання стрільця і, як влаштував його вигідніше біля вікна, промовив:

— Ну, сину, мені пора до овець... Тримайся, поки вернуся. Не лякайся, в цій хаті ти безпечний.

— Мій товариш десь мусить бути в яру, — признався Коханюк. — Не бачили?

— Ні. Окрім тебе, нікого...

Йован відійшов, залишивши в кімнаті Коханюка самого. Лишив біля нього їжі і молока запивати. Та стрільцеві не їлося й не пилося. Якесь кепське передчуття закралося в його душу і звідти ціпило всю його свідомість. Визнання того, що тепер він був птахом, якому відсікли крила, болюче щемило його серце і вперто нашіптувало йому почуття зневіри. Згодом, зморений думками, він заснув і не

прокидався ген аж за полудень. Розбудив його стривожений Йован.

— Синку, — тряс він його за плечі. — Прокинься...

Коханюк кліпнув очима, і до його слуху донеслося м'яке стакато «ем-пе».

— Що? — затривожився він.

— Зле, синку, зле... Чуєш, стріляють? Мабуть, знайшли твого товариша.

«Ем-пе»... Знайомий звук. Напевно Зінченко. Мабуть, відбивається. Якби ж не зламана нога, пустився б на поміч, а так... тримайся, товаришу. Не думай, що Коханюк боїться. Поміг би, полетів, би, так крил немає...

— Боже, Боже... — забідкався старий і подався геть.

Постріли зачастішали. Впереміш з м'яким озиванням «ем-пе» почали бухкати кріси. Голосніше й голосніше. Тоді раптом все затихло. Скінчилося. Коханюк догадувався, як скінчилося, але не хотів вірити цьому припущенню. Потім відчинив вікно, поклав на раму автомат і, тамуючи біль ноги, оперся на підвіконня. Щось нашіптувало йому бути готовим до всяких несподіванок. І він був готовий.

Старий Йован, прибігши до своєї отари, побачив групу вояків і особове авто, а біля нього виголених високих офіцерів.

— Твоя отара? — спитав один з них. Це був Ілюхін.

— Людська, — відповів Йован. — Я лише пасу...

Ілюхін підійшов ближче до старого. Встромив свої підлі очі в обличчя Йована. Хотів припекти його, хотів роззброїти його одним поглядом ще до допиту. Та старий не тільки витримав погляд, а на-

віть змусив Ілюхіна невигідно закліпати своїми очима.

— Ми маємо відомість, що ти даєш допомогу бандитам... — кинув якось байдуже Ілюхін, ніби мова йшла про неважливі речі. — Чи це правда?

— Я завжди помагаю людям, — сказав Йован певним голосом. — Ніколи не питаю, хто вони. Святе Письмо каже...

— Ет, починай валяти з себе попа, — обірвав його Ілюхін. — Чи укриваєш кого в свій хаті?

Старий опустив голову і збув питання мовчанкою.

— Ну? Відповідай щось...

Зробив крок до старого і з усього розмаху заціди в йому п'ястуком у підборіддя. Йован впав. Розпластався, як немічний. Вояки скривилися, ніби їх занудило на блювання. Йован підвів своє обличчя і нагородив майора старечо-докірливим поглядом. Потім поволі підвівся і гідно випрямився.

— Чи укриваєш кого в своїй хаті, питаю? — гаркнув Ілюхін і замірився п'ястуком, але Крамель зловив його руку на леті і підігнув її до майорового шва.

Ілюхін, ще дужче скипівши, повернувся до Крамеля і кріз зуби процідив:

— Як ви сміли?

— Товаришу майоре, — рівним голосом промовив Крамель, — не забувайте, що перед вами безпомічний старець. А подруге, його сини були партизанами, і їх німці постріляли майже на цьому місці...

— Ну і що? — виставився злобно майор. — Хіба це дозволяє йому безкарно співпрацювати з бандитами?

— Байдуже, — ні на йоту не збавив тону Крамель, — зі старим чоловіком так не поводяться...

— Ви забагато собі дозволяєте, Крамель... — Ілюхін навмисно упустив «капітан». — Ви військовий і мусите знати, що вчинки і рішення вашого зверхника не сміють бути критиковані нижчими чинами...

Ілюхін пригадав, що цитував Маньовіча, і спламенів. Ах, та ж Крамель не був на конференції, не міг чути повчання того старого лиса.

— За такі речі в моїй армії, — провадив він, — вас би віддали під військовий суд... Стривайте, поки вернемось до Любляни. Я вже докладу зусиль, щоб відповідні чинники заглянули у ваше минуле...

Не перестаючи погрожувати, він підійшов до авта і кивнув головою до мовчазного Креля, що стримів самітньо позаду машини, мовляв, сідай, не стій там тінню. Авто рушило тихим ходом, а за ним попрямував відділ вояків. Недалеко Йованової хати стали. Потім нечутно підкралися ближче, і Ілюхін півголосом дав розпорядження трьом воякам. Вони, майже на носках, наблизились до глухої стіни хати, попри неї дійшли до рогу і, влипаючи в стіну, посунулись до фронтону. Їхні постаті пропали за передньою стіною, як роздалася серія з «ем-пе», і ні один з вояків не вернувся.

— Чутливий чорт, ... твою мать! — вилаявся Ілюхін. — Так ми його не візьмемо...

Тут його погляд впав на солом'яну стріху хати, і свіжа ідея вже народилася в його голові. І справді, вилізти на стріху, пробрати отвір, пролізти на горище, тоді опуститися в сіни, а з сіней вже якось можна б було його накрити. Він розпорядився, і приготування до нападу на стрільця з сіней почалися. Двоє юґославів швидко зібралися на стріху і за

півгодини пробрали отвір, в який могла пролізти людина. В цей же час двоє інших вояків отримали наказ приготуватися до скоку з-за стіни, наслідуючи першу спробу.

Коханюк чув підозріле дряпання на горищі. Догадувався, що там, мабуть, готувалися застукати його з сіней. Подивився на двері, потім на вікно, тоді знову на двері. Брешуть, не застукають. Якби лише перебороти одну невигоду. Це вікно таке вузьке і нога зменшує його рухливість до нуля. Він може зустріти нападника з сіней своїм «ем-пе», але якщо в той час інші кинуться знадвору, тоді буде тяжче. «Ем-пе» мусить весь час лишатися на підвіконні. Але ж як забезпечити двері з сіней? Ага. Багнет. Він же має багнет. Витягнув його і поклав поруч себе. Те, що він був лінивий і байдужий вояк, це правда, але кидати багнетом він навчився. Тут не треба було бігати по-дурному на вправах. Крейдою вивів собі коло на стіні, закурив і вправляйся півдня. Вмів кидати, бо це ремесло пішло йому легко і вдало. Тепер він чатував за двором і дверима. Як почув шерехтіння в сінях, взяв за лезо правою рукою, а лівою притиснув автомат до плеча. Майже нечутно в дверях піднялася завертка і дощана рама повільно поїхала на завісах. Як двері розчинилися навстіж, він замахнувся багнетом і, заки кинув його, нервово наліг на автомат, довга черга стріла вояків знадвору. Вони попадали в агонії поруч трьох перших. Тоді він навмисне впав з лави і, наставляючи зброю на двері, швидко поповз до схрипуючого кров'ю юґослава, із спини якого стримів кінець леза багнета. Відібрав з простягнутої руки пістоль і, не чуючи болю в нозі, відповз до кута, щоб тримати під обстрілом і двері, і вікно.

Пройшло з чверть години, а вояки не вертались.

— Вправний, — засміявся майор. — Герой хлопець... Семеро уже уклав спати. Як так піде, то за годину з нашої партії лишуся хіба я один. Берем його приступом.

Майор помилився. Коханюк забив лише шістьох. Сьомий був живий. Той, що з своїм товаришем підбирався через стріху. Він тепер трусився в сінях і не знав, на яку стати. Двічі стрілив у стелю, і Коханюк, не зорієнтувавшись, вистрілив у відповідь через відчинені двері цілий маґазин. Юґослав вийшов на ґанок і попри стіну підкрався до вікна, з якого перед цим стрілець прострілював цілий двір. Але заглянути у вікно побоявся. Зігнувся й проліз попід вікном до рогу, звідки погукав собі на поміч інших. Поміч настигла. Тепер Коханюк усвідомив, що жив останні хвилини свого життя. Він заб'є ще одного, двох, але впоратися з усіма він не зможе. Вояки вбігли в сіни і, не покидаючи думки взяти стрільця живим, бо такий був наказ, почали провокувати його на безцільне стріляння, щоб скорше вичерпати його вогневі запаси. Та Коханюк промахувався лише раз. Тепер він рішив стріляти лише по видимій цілі, і затія юґославів скінчилася нічим. Тоді вони кинулись з обох боків у кімнату, і Коханюк, зробивши кілька пострілів назустріч з трофейного пістоля, раптом приставив його до своєї скроні і востаннє потиснув за курок. Нерівний бій скінчився.

І знову майор Ілюхін оглядав мертвого «сіроштанівця». Що для нього мертвий? Йому треба живого, йому треба «язика», щоб дізнатися про деталі, про самого Сіроштана і, найголовніше, де вона є, та проклята сотня? Еге, якщо всі Сіроштанові хлопці такі герої, як ці два, то треба ще подумати, чи не

залигати до операції якогось додаткового батальйону?

Мертвого Коханюка закопали за Йовановим подвір'ям. Так само зрівняли землю, ще й привалили сухим деревом, ніби боялися його воскресіння. Але старий Йован, пізніше дізнавшись від Феліци про побивання її гостя за товаришем, зробив останню прислугу мертвим чужинцям. Однієї ночі він відкопав Коханюка і заніс його на горб, де спочивав Зінченко. Там вони й лежать. Удвох. Два нерозлучні друзі. Навіть смерть, призначення якої розлучати, не могла нічого вдіяти супроти цієї відданої дружби. Замість розлучити, поєднала їх навічно. І лежать вони на горбі, на чужій землі, далеко-далеко від України.

XV

Любляна залишалася позаду. Без жодного інциденту спеціяльна сотня обійшла столицю, хоч цей успіх і коштував стрільцям не абиякого напруження нервів. На жаль, сотня не знала, що Коханюк і Зінченко несвідомо прислужилися цій удачі. Своєю появою біля Краєво вони поплутали калькуляції полковника Маньовіча. Підозріваючи перебування сотні десь в тих околицях, він перекинув з Любляни кілька відділів, відхід яких уможливив сотні безпечніше виминути Любляну. Правда, це був не абиякий риск, бо сотня перейшла ледве не чіпляючись за стіни цього старого міста.

В момент нашого повернення до сотні, вона знаходилась на половині дороги до Льомбардії. Минувши Любляну, Сіроштан рішив пересікти вночі шлях з Любляни на Трієст, а що це модерне шосе було вкрите безперервною чергою авт, це перехрещення було чи не найнебезпечнішим кроком сотні від самого Фюрстенфільду.

Кружляння продовжувалось. Вимотуюче нерви кружляння. Пробирання сотні нагадувало біг жука на сухому місці з водою навкруги. Жук прудко мчить сухим місцем, а наткнувшись на воду, мерщій завертає назад, поки знову не добіжить до води. Він кидається на всі боки, але вода кругом. Так само й спеціяльна сотня. Наткнувшись на небезпеку, завертала іншим напрямом, тоді натикалась на нову загрозу, завертала назад, і так короткі ночі минали у вічному блуканні, щоб ранком лише знайти себе на

старому місці. Все ж таки сотня знаходила просмик, по якому, як по мосту, переходила під крила наступної ночі.

З тяжко ранених стрільців лишився живим лише один. Інші, з-за браку спокою та відповідного медичного догляду, померли дорогою. По одному їх залишили в могилках по дорозі маршу, як докази для майбутніх складачів історії цього сміливого рейду. З двох коней залишився один. Другий розкувався, постесував копити до м'яса, почав кривуляти, і Сіроштан наказав його зарізати. Уцілілий кінь був до послуг тяжко раненого стрільця. З ковдр для нього змайстрували спеціяльне сідло з спинкою, що трималася натягнутими поводами від шиї коня.

Подарований четніками харч майже вичерпувався. Та за харч Сіроштан менше всього думав. Харчова проблема взагалі його не гнітила. Він знав, що близькість Льомбардії підбадьорила кожного, і щоб досягти її, стрільці могли здобутись на всяку самопосвяту. За три-чотири дні це ненависне пасмо гір мало скінчитись. Ці гори зненавидів кожний стрілець, дарма що вони були основною порукою безпеки сотні. Стрільцям вже хотілося нарешті вийти в долину, а що там їх чекало в долині, тим покищо мало хто турбувався. Мабуть, найбільше за всіх турбувався цим Сіроштан. Бо, залишивши за собою гори, треба було пройти коло шістдесяти кілометрів суцільною долиною, долиною, що на карті зеленіла пострахом. В тій долині, міркував він, і мав розіграти останній бій. Майже перед кордоном. Майже на порозі до волі. Часто чорні думки про розгром кралися до його голови. Тоді він кликав на поміч віру в перемогу і впевнено покладався на жилаву ногу спеціяльної сотні, що не мусіла б посковзнутись на дорозі до волі.

В останні дні переходу Надя майже не розлучалася з Чиговським. Завжди і скрізь стрільці їх бачили разом. Відносини між ними помітно спростилися, і збоку здавалось, що вони були чоловіком і жінкою. Зовнішній вигляд хорунжого дещо змінився, і Надя ніяк не могла звикнути до цієї зміни. Адже йому так пасували гарно скроєні бріджі й чоботи, які, навіть без догляду, надавали його постаті якоїсь суворої вишуканости. Тепер він мав на собі довгі штани й вояцькі черевики, які на одній зупинці йому підніс Сіроштан. Просто підійшов, кинув черевики збоку й пішов. Іншого разу хорунжий, можливо, образився б, але цього разу лише вдоволено свиснув. Правда, раптом був почервонів за свою байдужість у Фюрстенфільді стосовно виряду, та згодом махнув рукою. Він і в думці не мав, щоб його чоботи подалися на ґрунті гір, бо взагалі не припускав, щоб цей перехід затягнувся на цілі місяці. І тепер в довгих штанях та черевиках він видавався на рослого підлітка, принаймні ззаду. Спереду він виглядав куди солідніше. Чорнолискучий заріст надавав його обличчю піратської мужности, а відросле волосся, що трошки злиняло на сонці, куйовджене легкими подувами вітру, домальовувало його фізичний портрет під розбишацький. Та кожного разу, як Надин погляд падав на його штани, вона обов'язково зауважувала:

— Ти і в цивільному мусиш носити ґаліфе...

— Якби ти побачила мене в фасонних штанях, скажім, моди «чарлстон», ти б називала мене цяцею, — розраджував її хорунжий.

— Не думаю...

— Є багато чоловіків, що тільки штаньми й рятуються... А не було б штанів, вони б навряд чи

змогли підтвердити свою приналежність до чоловічої статі.

— Он як. Дуже цікаво, — сказала Надя. — А щоб мати яснішу уяву про речі, осмілюся тебе запитати, чи вважаєш ти себе одним з тих, що не потребують штанів?

— Цим питанням ти ставиш мене в дуже невигідне становище. Якщо я скажу «так», ти візьмеш мене за хвалька. А скажу «ні» — це б не відповідало правді. Краще не скажу нічого, бо на це питання мусів би відповісти сторонній суддя...

— Згоджуюсь, — сказала Надя. — А як Сіроштан? Чи за твоєю клясифікацією не є він «штаняний» чоловік?

Чиговський посміхнувся.

— Ні, — сказав. — Щоб зарекомендувати себе мужчиною, Сіроштан не потребує штанів...

— Не знаю, як це можна розуміти...

— Просто: його не визначає одяг.

— А що?

— Невже ти хочеш, щоб я сказав — анатомія?

— Романе! — обурилась Надя.

— Ну от, бачиш, сама доводиш мене до вульґарности, а потім злишся... Отже, слухай відповідь: чоловіки Сіроштанового покрою визначають себе діями.

Він не лестив. Говорив так, як думав. І в цьому Надя не сумнівалася. Хоч і не легко було їй тепер придивлятися до взаємовідносин інших, вона помітила, що штучна стіна, яка раніше ділила Сіроштана й Чиговського, тепер була розвалена зусиллям їх обох. Вони зблизились, порідніли, відкинули попереднє «дітвацтво» і в своїх теперішніх діях, здавалося, керувалися лише добром майбутнього. Вона хотіла спитати хорунжого, що саме він розумів під

«діями» і чи ті дії також покривали й розстріл Красюка? Чи бути реалістом само собою означало бути людиною дії. Але несподівано її цікавість розплилася, пропала, і навіть підсвідоме упередження до Сіроштана, що було вкралося до її душі, тепер здавалося школярською дурницею, про яку не варто було й згадувати. Вона дійшла до висновку, що шукати відповідей на цей комплекс питань, волочачись шляхом смерти, означало б придиратися до людини майже без причин. Справді, подумала вона, університети з прохваленими катедрами й безспірними об'ємами знань щодо всіх ділянок життя, з їхньою готовістю розв'язати кожне тяжке питаня в закритому кабінеті, — це все лише спроби, це все лишається тільки теорією, обхрусканою, збридлою, монотонною. Все це лише прогнози ділків науки, що нагинають правила до своїх переконань. А університети, в яких, замість стелі, широчінь небес, замість катедри з професором — криївка з ворожим снайпером, замість чорних таблиць з диференціяльними ієрогліфами — чорна земля, помальована кров'ю, — це дійсність, практика. Практика мусить підкріпити теорію на всій площині експерименту. Якщо цього не досягається і поміж практикою та теорією постають розходження, тоді нічого не залишається, як кинути свої сумніви під практичний прес, хай чавляться. Бо практика переконлива. Теорія може загострити ментальність, а практика може її розколоти. Чим більше вона думала, тим більш складнішими виглядали їй речі, які вона хотіла пізнати просто. Вона вирішила чекати відповіді від днів, які готували для сотні іспитовий зміст...

До заходу сонця лишалася година часу. Випечений сонцем день, поспішно остигав, згасав, як жа-

рина. Спеціяльна сотня прокинулася, почала готуватися до дальшого маршу. Стрільці ліниво перекидалися словами, неохоче натягали черевики і зиркали до полум'яніючого над обрієм сонця. Ще один проспаний день, та нічого не вдієш. Майбутність мала заплатити за втрачені дні.

Скакун протер свої очі і сягнув до черевиків. Обмотав зболілу ногу онучею й заходився насаджувати на неї черевик. В нозі пекло, наче б він всаджував її до розчервонілого казана. Він сердито спльовував і, закриваючи очі від болю, впихав ногу в черевик. Натягнув. Прикусив уста і одним махом скинув черевик з ноги. Підняв каменюку, насадив на неї черевик, а другою почав гатити в підметку, пробуючи розбити його, як на шевському копилі. Знову натягнув на ногу і скривився ще дужче. Роззувся, розмотав онучі і пальцями торкнувся до болючої ступні ноги. Шкіра була туга. Ступня ниділа, ніби попід шкірою було повно гною. Голосно вилаявся. Його сусід повернувся до нього головою й розраджуюче сказав:

— Чого злишся? Хіба один ти маєш ноги!

— Стули пельку! — гаркнув Скакун. — Твоєї мудрости ніхто не позичає, і будь ласка не розкидайся нею...

Сусід вмовк. Скакун ще якийсь час вовтузився з черевиками, тоді підхопив їх і, лютий, як тигр, закинув геть у кущі. Тяжко дихаючи, впав на землю, витягся на ній, наче б готувався до чергового сну. Стрільці зглядались між собою, закивали головами, але ніхто не осмілився на якесь протестаційне слово. Не тому, що боялися, а просто, щоб не погіршити речей, бо Скакун, як всі знали, був гарячим хлопцем, і найменша нетактовність могла довести до непотрібної трагедії. Скакун лежав і, відса-

пуючи, побільшеними очима дивився в небо. Скільки ж можна? Скільки ж можна йти? Йти і йти, день і ніч, і кінця цьому ходженню не видно. Вже й ноги зранив, вже не може ставати ними на землю, бо черевики печуть, як розпечене залізо. Ще як була мазь у Наді, було помажеш, і ступня розм'якне, а тепер... А тепер хоч лишайся на місці, хоч надівай черевики і реви, як дитя. І що той Сіроштан думає? Чи він думає, що командує сотнею роботів, які працюють за системою перпетуум мобіле? Вони ж лише люди і можуть спромогтися на стільки, скільки людині приписано Творцем. Чуда тут не вдієш. Ось він, Скакун, має досить. Він не може більше йти, і йому плювати на наслідки сотні. Хай сміються, його вояцьких перемог тим не зменшать. Він сміливий, це всі знають. Змовлятися так, як Красюк, він не стане. І втікати, як Зінченко та Коханюк, теж не схоче, бо це все речі гіршого ґатунку. Він просто лишиться на оцьому місці, і все. А якщо Сіроштан оцінить це як зраду, тоді хай застрілить його. Але далі йти він не може. Нестерпно пече в ступнях, спухли ноги, і черевики хіба треба перерізати.

— А ти що, чекаєш приватного літака? — підійшов командир рою.

— Що за дотеп! — зіронізував Скакун.

— Ти краще не дурій, — м'якшим тоном провадив ройовий, — а збирайся...

— Ти галицьку говірку розумієш? — примружив очі стрілець. — Якщо розумієш, то дай мені чистий спокій!

— Ти що, збожеволів? — підніс голос підстаршина. — Де твої черевики?

— Закинув...

— Знайдіть його черевики, хлопці... — повернувся ройовий до стрільців.

За хвилину черевики лежали біля Скакуна. Він став на коліна, підняв їх з землі і знову закинув в кущі. Цього разу стрільці помітили в його рухах властиву йому примхливість.

— Я нікуди не йду, — заявив він. — Можете мене розстріляти, але з цього місця нікуди не рушуся. Маю досить... По саме горло... І не дивіться на мене, як на дивака. Не бійтеся, я не збожеволів. Не можу йти й кришка...

Підстаршина круто повернувся і подався поміж рулюючими ковдри стрільцями. Повернувся назад разом з Сіроштаном. Цей оглянув лежачого Скакуна, зробив якесь зачудоване обличчя й сказав:

— Я все знаю про твої ноги... Знаю це по своїх ногах. Не роби з себе дурня й збирайся, бо ж сонце сідає... І до кордону всього 90 кілометрів...

Скакун підпер голову рукою й спокійно відповів:

— Не можу, пане сотнику... Ішов поки міг, а тепер, не можу...

— Краще подумай... — холодніше сказав сотник.

— Я вже надумався. Застрільте, але не рушуся...

— Збирайся, — повторив Сіроштан, ніби й не чув цього пояснення.

— Ні... — урвав Скакун і показово витягнувся на траві.

Стрільці оточили лежачого Скакуна й стоячого над ним Сіроштана й заклопотано слідкували за наростанням конфлікту. Ах, той Скакун. Що він цим хоче довести? Полтавський дурень...

— Добре, — озвався Сіроштан. — Будемо вважати, що моє попереднє звернення було товариським проханням. Тепер я почну наказувати... Збирайся!

Скакун, наче б не почувши наказу, задумано дивився вгору і, здавалося, старанно вираховував в пам'яті відстань від землі до неба.

— Скакун! — голос Сіроштана був грізний. — Перестерігаю: цей жарт може скінчитись гірше, ніж ти уявляєш...

Скакун підвівся на ноги і, переступаючи ними, як на гарячих плитах, сміло подивився на сотника.

— Я ж не Красюк і падати на коліна не буду. Стріляйте! Скінчіть уже раз...

Сіроштан розгубився. Не знав, що вдіяти. Відчував, що треба було на щось здобутися, негайно, невідкладно. Здобутися на щось різке, раптове, брутальне, на щось, що могло промовити лише до Скакуна. Але що б це мало бути? Він аж спітнів, але рятункова ідея до голови так і не прибилася. Тоді він розстебнув кобуру, і пістоль зачорнів в його руці. Хай умирає, але він, Сіроштан, мусить зберегти свою зверхність над сотнею, мусить переконати ще декого, що він тут на те, щоб розпоряджатися. а не дозволяти брикати отакими дурницями.

— Ігоре! — жахнулася Надя. — Що ти робиш? — і вирвалася з гурту до нього, але міцна рука Чиговського притримала її на місці. Сіроштан і Скакун, як два актори на відкритій сцені посередині амфітеатру, дивилися один на одного впертими поглядами.

— Пам'ятаєш, — заговорив сотник, — на Словаччині ти тримав кріса перед моїми грудьми і запевняв мене, що не здрейфиш потиснути за курок? Знай: я є людиною такого самого сорту і також не

здрейфлю пустити кулю в твого дурного лоба... Кажу востанне, збирайся...

Скакун знизав плечима й усміхався. Мовляв, що за дивні люди. Прив'язли, як старі баби, і ти їм одне, а вони тобі друге.

— Я вже сказав, що нікуди не йду...

Сіроштанова рука з пістолею дуже тремтіла, як він підводив її до пострілу. Стрільці пополотніли, деякі пороззявляли роти, деякі безрозсудно дивилися на сцену, не знаючи, чи Сіроштанове рішення справедливе, чи він в даному випадку перетягує шальку своїх командирських прав.

Скакун зустрів очима чорний отвір цівки пістоля і якось захитано сказав:

— В такі моменти пістоль в руці — великий козир...

Сіроштанова рука, як показник семафора, впала до шва. Моментально. Аж відітхнув полегшено. Он воно що! Він, Скакун, вважає його за вдалого актора. За вискочня, що всякі непорозуміння спішить покінчити пістолем. Мовляв, пістоль його робить героєм, а без нього він — звичайна тінь. Можливо, він не думає точнісінько так, але його гнітить цівка пістоля і свідомість власного безсилля. Скакун — розгуляна натура. Його треба переконувати інакше. До нього треба говорити окремою мовою, де б він мав рівний шанс до говорення. Он як! І чого це йому подібна думка не впала раніше? Мабуть, не доводилось зустрічати подібного характеру. Сіроштан заховав пістоль у кобуру, розстебнув пояс і кинув його разом зі зброєю на землю. Підступив ближче до Скакуна й заходився закачувати рукави своєї блюзи. Скакунове лице змінилося. На місце виразу презирства з'явався вираз подиву.

— Тепер я не маю пістоля, — усміхнувся Сіроштан. — Але вважай, бо і з голими п'ястуками я можу бути дуже небезпечний...

Виставив свої жилаві п'ястуки до стрільця. Той враз перестав переминатися з ноги на ногу і виглядав якусь секунду розгубленим. Такого обороту речей він не сподівався. Сіроштан примруженими очима втопирився в щелепи Скакуна, і несподівано його п'ястук, зробивши блискавичний замах, опустився на підборіддя стрільця. Той впав. Кров тоненьким струмочком зацідила з кута його уст, і теперішній його вигляд був далеким від самовпевненого. Він витер рукою кров і підвівся. Щойно випростався, як Сіроштан прямим ударом в обличчя знову звалив його на землю. Скакун заюшився кров'ю, що лилася з носа. Раптом його розгубленість минула, і він, не зважаючи на патьоки крови по своїй сорочці, прудко схопився на ноги, цього разу заздалегідь приготувавшись до оборони. Та сотник замахом руки знизу підбив його п'ястуки вгору і на відкрите обличчя примостив третій удар, від якого Скакун захитався, як п'яний. Він струснув головою, наче б намагався ясніше визначити, що саме робиться навкруги, і побачив прямо перед собою суворого Сіроштана. Стрибнув на нього, як кішка. Сотник відкинув його від себе, але в ту ж секунду Скакун вирвався вперед і під час цього випаду наніс Сіроштану важкий удар. Його п'ястук прилип до сотникової скули так вираховано і вчасно, що можна було почути хряскіт кістки. Сіроштан, мабуть, на секунду розстався з дійсністю, бо його руки опустилися. В цю мить розлючений стрілець заціпував по його обличчю своїми тяжкими п'ястуками. Сіроштан гепнувся на землю, лицем прямо у камінці Скакун підбіг до нього лежачого, але враз зупинив-

ся і, схрапуючи кров'ю, чекав, поки той підведеться, як чесний боксер. Якийсь час Сіроштан лежав непорушно, як остиглий труп, тоді підвів голову, закивав нею, зтрушуючи з обличчя вгрузлі камінці і, спираючись руками на землю, підвівся на ноги. І знову вони схопилися, як два півні. Кресали один одного червоними від крови п'ястуками, задихалися від вичерпання, але не подавалися.

— Стримай їх, Романе! — застогнала Надя. — Це ж справжнє самогубство!..

— Тихо! — різко кинув Чиговський. — Ця картина не для жінок, але це краще, ніж розстріл...

Перевага тепер була на боці Скакуна. Попередня впевненість вернулася до нього, і він бився досить вправно. Не дозволяв Сіроштану знайти точку опору і безнастанно нагороджував його ударами. Сотник хитався і, здавалося, ледве тримався на ногах. Скакун, як дикун, підскочив до нього і знизу примостив йому на підборіддя замашистого «серпа». Безпросвітна тьма залила очі Сіроштану, і він лише відчув, що впав спиною. В наступну секунду перед його очима розпливалися райдужні кола, і поволі в них виросла постать Скакуна. За всяку ціну треба підвестися, стукало в його скронях. Він, Сіроштан, не сміє бути подоланим. Ні, він не боїться ганьби. Він боїться, що його програ ще більше затомізує анархічного Скакуна, зробить його ще більш примхливим. А він же так хоче його «підрізати», вговкати його методою, йому, Скакуну, лише зрозумілою. І він підвівся. Зосередився. Тільки б винайти момент, щоб вліпити йому останній удар. І сталося. Відхиляючись від чергового випаду стрільця, Сіроштан послав йому назустріч в свєму п'ястуці рештки своїх сил. Скакун трошки пригнувся і хотів теж виминути удар, але не встиг. П'ястук Сі-

роштана просвистів по його брові і «звіз» її, як пучок пуху. Брова звисла над його оком оброслим лоскутом м'яса. Кров залила його очі, і він закрив обличчя руками. Сіроштан опустив руки і підійшов ближче до стрільця.

— Не можу більше бити, — сказав, — бо ти не спроможний боронитися. Думаю, що цю дурну імпрезу ми закінчимо внічию. Згода?

Скакун стояв з закритими долонями обличчям і, здавалося, не чув сотникової пропозиції.

— Надю! — гукнув Сіроштан сестру. — Подивись на його брову...

Сестра хутко підійшла до Скакуна, намагаючись не стрінутись очима з Сіроштаном. Він розумів її. Але тепер не було часу вияснювати їй свою поведінку. Та й чи він мусить? Годилося б, бо ж вона всім цікавиться, хоче знати, наче б заплянувала самотужки вивчитися на психолога. Нічого, колись він її докладніше поінформує про характери і вдачі. А тепер хай злиться. Позлиться та й забуде.

Надя посадила Скакуна на землю й зайнялася його бровою. Черевики стрільця знову стояли біля нього.

— Обувайся і йдемо... — товариським тоном сказав Сіроштан. Потім нахилився й додав: — Згадуй цей поєдинок, як хлоп'ячу дурницю й не злися... Щодо мене, то я вже все забув.

Підійшов до Грицюка й Чиговського. Витираючи хустиною обличчя, сказав:

— Хоч і не годиться команданту питати думок інших про свої вчинки, але мені цікаво, що ви думаєте про цю виставу?

— Я думаю, — першим озвався Чиговський, — що це безцільне кровопускання таки мало в собі

ціль... Вірте мені, що на вашому місці я поступив би так само, як ви...

— А ти? — повернувся Сіроштан до бунчужного.

— А я взагалі не хотів би бути на вашому місці, бо п'ястуками ніколи не бився і про цей вид спорту не маю жодного поняття...

— Простакуєш... — кинув Сіроштан. — На мою думку, це було зле, але неминуче. Нічого іншого не лишалося робити, як говорити до нього його мовою. Думаю, що стрільці це зрозуміють...

— Вони вже зрозуміли, — сказав Чиговський. — За винятком Наді...

— Ну, це вже ви їй виясните, — посміхнувся Сіроштан.

Всі разом вони підійшли до Скакуна, якому Надя саме скінчила впорядковувати брови. Він ще був босий, проте, його смиренний вигляд запевняв, що він негайно ж обується.

— Грицюк, — навмисне голосно звернувся Сіроштан. — Зачекаємо, поки стрілець Скакун обується, і тоді рушаємо...

Скакун відпекався мовчанкою, що в цю мить означало одне: він швидко обується і продовжуватиме цей непосильний, пригодницький марш молодости.

В цей вечір майор прийняв нове рішення. Він вирішив перенести свою квартиру ближче до югославсько-італійського кордону. З часу ліквідації двох стрільців минуло три дні, але сотню Сіроштана так і не вдалося знайти. На домагання майора всі люблянські часописи відвели досить місця для матеріялів, що їх на замовлення майора написали. В цих описах Сіроштана показано, що він був і вбивцею, і переслідувачем жидів, і ласим на молодих

дівчат, і всім, чим він не був у дійсності. Сіроштан — бандит, зрадник, грабівник, новітній дикун! Такі характеристики з люблянських газет страхали населення округи. Його ім'я повторювали на ринках, в крамницях і в хатах. Саботажі та дрібні акції королівського підпілля меркли перед розголосом про цього незрівняного людоненависника. Ця пресова кампанія також підвела майора. Її реалізація не принесла ніякої користи. Сіроштан і надалі лишався недосяжним та невловним. Майор Ілюхін просто скаженів. Прокляття! Це ж він сам домігся зміщення полковника Маньовіча з керівництва операцією і перебрав її на себе. І що з того вийшло? Двоє бандитів застрілено, і тільки. Навіть до цієї акції з стрільцями він почав останнім часом ставитися дуже підозріло. Невже, думав він, поява двох стрільців біля Краєво була спеціяльно розіграна Сіроштаном, щоб одурити переслідувачів? Ці чорти здібні на всяку посвяту. І якщо це дійсно було грою, тоді трюк Сіроштану вдався. Той дурень Маньовіч перекинув до Краєво половину війська, а в цей час Сіроштан, мабуть, проскочив однією з дір, показуючи на Любляну дулю. Ах, ці юґослави! А пиха! Поводяться так, немов би власними силами покінчили з Німеччиною. Наче б, окрім них, ніхто більше не пізнав райського життя в «новій Європі». Вірять в себе, ніби їх загально визнано новітньою пануючою расою. Постривайте, постривайте, пануюча раса вже є. І невдовзі вона себе покаже. До чорта з цими юґославськими відділами! Не здатні ні до чого. І як той Тіто перетримався з ними цілу війну? Мабуть, сиділи по норах з «партизанками» та розпивали англійські лікери. Пхе... Треба негайно ж подзвонити в Беоґрад і попросити дозволу на заанґажування якогось рухливого совєтського баталь-

йону. Моторизованого батальйону. Щоб появлятися несподівано в кількох місцях. І обов'язково перенести свою квартиру ближче до льомбардської долини. Але куди саме? Розгорнув мапу. Підполковник Крель, що завжди бродив за майором, як тінь, підвівся з свого крісла і підійшов до сконцентрованого Ілюхіна.

— Нове рішення?

— Так! — з притиском відповів Ілюхін. — Ви знаєте, товаришу підполковник, я маю враження, що Сіроштан давно минув Любляну. Одного не розумію: де він бере харч? Мусять же його люди щось їсти? Реквізиції? Але ж нам досі нічого не донесено... Що ви думаєте? Чи не ховаються селяни від нас з якоюсь таємницею?

— Не думаю... В цьому випадку я скорше вірю в його успіх налагодження контакту з четніками...

— Може бути, — погодився Ілюхін. — До речі, якби вам самим прийшлося рішати про зміну квартири, яке б місто ви вибрали?

Крель уважно простудіював мапу і ткнув пальцем на цятку близько зеленої плями.

— Дубровіки... — порадив він.

— Чому саме Дубровіки?

— Нам відомо, що Сіроштан прямує до кордону. Дубровіки лежать на лінії, що є найкоротшою прямою, скажім, від Краєво до кордону. Подруге, Дубровіки — мале містечко. Маю переконання, що Сіроштан скорше обере менш населений пункт, ніж пробиватиметься повз міста величини Крані...

— Маєте рацію, — вдячно промовив Ілюхін, а про себе подумав: «Цей ідіот ще придасться». — Сьогодні ж переїжджаємо до Дубровіків...

Поспішив до прямого проводу з Беоґрадом і заговорив у слухавку переконливим голосом...

Сотня прямувала на Дубровіки. Сіроштан міркував минути це містечко наступної ночі. Наступної ночі вони вже мали б бути в долині. Що їх чекало в долині, він ще не міг уявити. Про це він вирішив добре порадитися з Чиговським та Грицюком з приходом дня. Сотня посувалася багато обережніше, ніж раніше, що, зрозуміло, забирало більше часу. Тепер Сіроштан визначив розвідчу групу, що складалася з Максима, Павлюка, Комова, Маґара та Гнатенка. Ця п'ятка, як дикі коти, кралися гребнем гір через чорноту ночей і своєю обережністю прокладали дорогу сотні. Кожного разу, як Сіроштану місцевість здавалась підозрілою, розвідачі рушали по вияснення, залишаючи сотню в тривожному очікуванні. Деколи вони не верталися по дві-три години, і цей час минав для стрільців вічністю. До цього часу розвідчикам нічого особливого не трапилося, і Сіроштан благав і молився, щоб і надалі їм щастило так, як дотепер.

Максим заприятелював з Гнатенком майже з часу розгрому Білоконя. Сподобався йому хлопець. А з часу прийняття Гнатенка до сотні вони стали, як рідні брати. В розвідці Гнатенко був незамінимий. Своїм знанням навколишніх місць він набагато перевищував відомості донського козака, і його орієнтація дивувала навіть Сіроштана. Цього разу п'ятка подалася наперед, бо густота блимаючих вогнями сіл у долинах насторожила Сіроштана, і він вирішив, що «тихіше їдеш — далі будеш». Зі схилу гори розвідчики опустилися майже до околиць села. Прокралися ген аж до городів. Городами пробралися до дороги, що, як змія, вилася селом знаком приблизности. Час від часу хати села освічувалися ліхтарями авт, що поспішали кудись до заходу. Авта були відкриті, і хлопці зауважили на них силю-

ети озброєних військовиків. Здавалось, що якась частина перекидалася до іншого пункту. Несподівано один грузовик стишив хід і зупинився недалеко тину, за яким, в городині, притаїлися розвідчики. Задеренчав веретен колодязя, і хлопці зрозуміли, що шофер зупинився підлити води до радіятора. Військовики гуторили півголосом, і в обривках фраз хлопці пізнали російську мову. Гнатенко обережно визирнув з-за тину, пильно оглядав машину і, впавши, прошепотів:

— Совєти...

Скоро зарокотів мотор, заскреготіли важелі швидкостей і авто від'їхало. Загоралася зоря, як хлопці вернулися до сотні. Переповіли про свої спостереження, і, як скінчили, Сіроштан спитав, не знати кого:

— Цікаво, що тут шукають совєтські війська? Невже вони від'їхали до Дубровіків?

Всі знали, що він питає сам себе. І всі чекали на відповідь. Але він зволікав. Думали, що розмірковував. Насправді ж він думками втікав від відповіді. Не хотів саме тепер заряджати стрілецькі серця тривожними здогадами.

— Йдемо, — сказав і повів сотню за собою. До заходу. До кордону. До близької волі. І ніхто з стрільців навіть не припускав, що це була їхня передостання ніч на юґославській території. Химерна доля цього разу вирішила заступитися за них. Вирішила кинути їхньому командиру останню нагоду до порятунку. Цього усміху щастя не підозрівав і Сіроштан. Та коли цей проблиск щастя блиснув над горами, сотник вхопився за нього з усією жадобою людини, спраглої вивести молодість на широкі дороги життя...

XVI

Сонце стояло в зеніті, як Сіроштан спросоння кліпнув очима. Підвівся і відповів на привітання двох стрільців, що поруч нього півголосом ділилися своїми спогадами. Вмившися з струмка, вернувся на своє місце і схрумкав стрільцями поданий сухар. Розбудив Максима і послав його знайти Чиговського й Грицюка. Ті прийшли, на ходу змахуючи з своїх облич рештки заспаности. Привіталися й присіли поруч нього. Сіроштан дістав з пляншета мапу, розпрасував її порепаними пальцями, стомленим поглядом перебіг по лицях хорунжого й Грицюка і, мнучи долонею свої щелепи, заговорив:

— Покликав вас на останню нараду. Краще приймемо якесь рішення заздалегідь, бо, можливо, пізніше не будемо мати часу. Все може трапитися. Маю предчуття, що дехто з нас доживає останній день...

Чиговський і Грицюк застигли очима на карті, кожний по-своєму креслячи на ній уявою лінію порятунку. Ось і кінець маршу. Ось і кордон. Але радуватися немає причин. Закінчення переходу вилилось в найтяжчий, в найвідповідальніший етап.

— Ну, друзі, — провадив Сіроштан, — три голови кращі, ніж одна. З чого ж ми почнемо?

— Спершу викладіть нам свій плян, а ми вже опісля подамо свої думки, — порадив Чиговський.

— Мій плян дещо ризикований. І може провалитись. Коротко: я пропоную цієї ночі обрушитись на Дубровіки, реквізувати приватний і державний

транспорт і до світанку покрити відстань до кордону. Перед світанком перейти кордон, що без бою не обійдеться, а тоді оглянутись назад і сказати: втечу доконано. Проте, перехід в Італію залежатиме від того, як нам поведеться в Дубровіках. Якщо містечко окуповане чисельнішим ґарнізоном, який спроможеться зв'язати нас солідним боєм, що в ньому треба рахувати на поважні втрати, тоді над всіма нашими зусиллями зависне великий знак питання...

— А чи не краще для нас виминути Дубровіки без бою? — вставився бунчужний.

— І що тоді?

— Може б нам пощастило дійти до кордону без кровопролиття?

— А якби це нам не вдалося?

— Тоді, очевидно, ми мусіли б прийняти вирок долі...

— Яка ваша думка, пане хорунжий? — звернувся Сіроштан до Чиговського.

— Як чекати на вирок долі, то краще самим приготувати вирок для неї...

— Значить, ви за удар на Дубровіки? — хотів переконатися Сіроштан.

— Спершу лише треба розвідати сили ґарнізону, щоб цим нападом ми не довели до передчасного самогубства...

— Певно, це буде враховано, — згодився Сіроштан.

Максим лежав поруч і, здавалося, ні трохи не цікавився предметом балачки старшин. Через Сіроштанів далековид він слідкував за дорогою в долині, по якій коли-не-коли прокочувались авта та повозки. Втомившись дорогою, він підносив бінокль на верхи гір, сковзався по узліссях, деколи поглядав в сторону Дубровіків, що в далековиді чорніли

шапками дахів. Згодом знову скеровував увагу на дорогу: вбивав час монотонним оглядянням якоїсь брички, чи двоколесної коляси.

Сіроштан згорнув мапу і кинув фінальне рішення:

— Значить, цієї ночі нападаємо на Дубровіки. Це рішення повідомимо стрільцям увечорі. На цьому місці можна буде залишити весь виряд, крім зброї та амуніції. Ковдри, хлібники, наплечники — все залишити. Хлопці мусять бути рухливими, як замок автомата. Дай, Боже, щастя! — закінчив він і всунув карту в польовий пляншет.

Хорунжий і бунчужний відійшли. Сіроштан приліг з наміром ще раз заснути і стулив повіки. Але сон не приходив. Тоді він розкрив очі і перевів погляд на Максима. Максим і далі, як дитя, забавлявся далековидом. Покручував регулятор, раз віддаляв від очей, тоді наближував і скеровував його майже на всі предмети навкруги. Раптом він застиг в якійсь очікуючій, неспокійній позі. Сіроштан чекав за його наступним рухом, але стрілець, здавалося, завмер. Здавалося, ніби його зір зловився на невидимий гак, що був прив'язаний до нитки дороги.

— Що ти там знайшов? — не стримався Сіроштан.

— Особове авто стало на дорозі, і двоє військовиків клопочуться біля колеса. Мабуть, лопнула камера... А військовики ніби в совєтських одностроях. Ось подивіться...

Сіроштан взяв поданий далековид і направив його в показаному напрямі. Побачив маскувально пофарбоване авто і двоє людей навприсядки біля заднього колеса. Придивився пильніше. Максим мав рацію: військовики були в совєтських уніфор-

мах. Якась підсвідома цікавість полонила Сіроштана, і він пригадав раніше донесення розвідчиків. Совєтські вояки в цих околицях. Що вони тут роблять? Він знав, що в Юґославії стояла певна кількість совєтських військ. Раз так, то чому їм не бути тут? Але це перекинення невідомої частини на автах з одного місця на друге. Пощо? В цій зміні постою мусіла бути якась ціль. Можливо, частина наробила прикрощів в попередньому місті чи селі, і тепер її поспішно перекидали в друге місце, щоб замести за нею всі сліди. Можливо, частина готувалася до якоїсь збройної акції? Можливо, її спеціяльно заанґажували для знищення спеціяльної сотні? Все можливе. Про це треба обов'язково довідатися. Пощо чекати вечора, коли нагода сама кидає до його рук «язика», який поміг би дещо вияснити.

— Максиме, — звернувся він до джури. — Негайно ж збуди Маґара, Гнатенка, Комова і Павлюка. Скажи, що я їх хочу бачити готовими до дії. Сам також приготуйся . . .

Розпорядився й пішов до Чиговського. Хорунжий не спав. Дивився на сплячу Надю, що в сні ворушила устами. Мабуть, щось мріяв, бо Сіроштан помітив на його обличчі солодкий усміх. Присів коло нього і коротко виклав свій плян. Він разом з хлопцями попробує накрити авто на дорозі, щоб здобути від евентуальних полонених якихось вістей. Він, очевидно, скоро вернеться, проте лишає йому, Чиговському, бінокль, щоб він міг докладніше слідкувати за їхньою операцією. На випадок якихось ускладнень сотню тримати в стані готовости до вечора. А тоді так, як було рішено раніше. Це, очевидно, на випадок ускладнень, в які він, Сіроштан, не вірить. Ці інструкції лише так, заради обережности, яка, зрештою, не зашкодить.

Притискаючись до землі вони повзли до дороги.

— Чи не було б краще, якби я пішов з хлопцями? — запитав хорунжий.

— По черзі, пане хорунжий... Тепер моя черга. Знаєте, психологічний момент... Стрільці почнуть думати, що я спихаю на вас всі ризиковані речі... Отже, все ясно?

— Як у книзі...

Сотник вернувся до зібраних розвідчиків і спитав Гнатенка:

— Здається, ти колись казав, що вмієш керувати автом?

— Як шофер першої кляси... Хіба маємо шанс проїхатись?

— Можливо, проїдемось...

Густими чагарниками вони пішли вниз, і Сіроштан находу вияснив їм свій плян. Довго вони ховалися в кущах, опускаючись схилом, і через три години були близько цілі. Сіроштан в душі благав, щоб авто не від'їхало передчасно. Аварія мусіла бути серйознішою, ніж ушкодження шини, бо авто й досі виднілося на дорозі. До нього тепер лишилося не більше, як сто метрів. Сіроштан прошептав до лежачих поруч стрільців:

— Як підліземо ближче, будемо чекати, поки вони направлять колесо. Тоді на мій знак кидаємось з лігва, і я певний, що вони піднесуть руки...

Притискуючись до землі, вони повзли до дороги. Звивалися, як вужі, і, ховані придорожною травою, безшумно скорочували відстань, ніби котилися на підшипниках. Підповзли так близько, що вже могли чути мову росіян. Сіроштан підвів голову і тепер міг ясно бачити, що з двох військових один був офіцером. Проте, не міг докладно бачити його пагонів, щоб визначити військовий ступінь. Минула ще

одна година, але росіяни й далі вовтузилися біля колеса. За цей час кілька селянських бричок минули машину, і Сіроштан нетерпляче поглядав в обидві сторони дороги, благаючи Бога, щоб в момент випаду не піднесло якогось словена. В такому випадку треба було б затримати й того небажаного гостя.

Невдовзі один військовик, мабуть, шофер, витяг з-під осі домкрат і, кинувши його до авта, сказав:

— Все в порядку, товаришу ляйтенанте! Можемо їхати!

В цю хвилину Сіроштан з хлопцями виріс поруч авта, і як совєтоармійці повернулися йому назустріч, він голосно попередив:

— Лише не сягайте по зброю! Тримаю палець на курку!

Обидва військовики піднесли руки. Були молодими хлопцями і не зле виглядали. Їхні обличчя пашіли свіжістю, шиї ледве не рвали тісних комірців, і взагалі вони були збудовані досить коренасто. Здавалося, вони не змарнували часу в Європі. Підживлялися, як могли і де тільки могли. Сіроштан висмикнув з кобури ляйтенанта пістоль німецького виробу і витягнув з його кишень документи. Обшукавши шофера, показав їм рукою до авта, і полонені сіли без протесту. За ними всілися і стрільці. Машина була тісною для вісьмох осіб, але про комфорт тепер ніхто не думав. Гнатенко мерщій сів за колесо, повернув ключем, і стара «Емка», що, мабуть, зхрестила не одну тисячу кілометрів на дорогах війни, глухо обізвалася через хвалений заглушувач.

— Заженись поміж дерева обабіч дороги, — наказав Сіроштан, і Гнатенко включив швидкість. Проїхавши яких чверть кілометра, завернув «Емку» між дерева і, маневруючи поміж стовбурами, їхав,

поки дорога не закрилася звисаючим гіллям. Зупинив машину. «Пасажири» вилізли з авта, і двоє советоармійців стали в оточені стрільців. Виставивши свій пістоль на ляйтенанта, Сіроштан сказав:

— Давайте скоротимо процедуру опитування до хвилин. Ваша співпраця піднесе ваші шанси на життя. Я хочу знати, куди ви їхали, звідки і пощо?

Ляйтенант подивився на Сіроштана якось насмішливо й відповів:

— Якби я вас зловив і поставив вам подібне питання, чи ви б відповіли?

— Ні... — м'яко сказав сотник. — Але якби ви були на моєму місці, а я на вашому і випадок кинув мене до ваших рук, я спершу спитав би, хто ви, а опісля, можливо, позитивно відповів би на ваші питання.

— Добре. Хто ви?

— Сотник Сіроштан. А це стрільці з моєї сотні...

— Сіроштан? — аж пригнувся ляйтенант.

— У власній особі... — засміявся сотник. — Чому таке здивування?

Вмить червонавість зникла з лиця ляйтенанта, і воно залилося блідістю. Сіроштан чекав на відповідь, але ляйтенат не сказав нічого.

— Ви помиляєтесь, коли думаєте, що я маю жартівливу вдачу, — чіткіше сказав сотник. — Або ви відповідаєте, або... Буду щирий: я можу вдатися до крайностей...

— Ляйтенант Кубасов. Це мій шофер, єфрейтор Сумін...

І вмовк.

— Мало... Це я вже вичитав з ваших паперів, — перестеріг його Сіроштан.

— Це все... Пийте або дивіться, — намагався ляйтенант бути зухвалим.

— Не змушуйте мене вдатися до крайности. Я сказав, що не люблю костоламання, та тепер я в такій ситуації, що можу вдатися до всього...

Кубасов подивився на єфрейтора, що стояв поміж Маґаром і Комовим, і на його обличчі з'явився вираз безпорадности й жалю. Наче б шкодував, що почали питати його, а не Суміна. Наче б хотів сказати, що йому соромно розв'язувати язика в присутності свого підлеглого. Сіроштан зрозумів цей вираз. Повернувся до єфрейтора й сказав:

— Вирятуй ляйтенанта й признайся...

Єфрейтор майже плачевно подивився на Кубасова, але той відвернув голову. Мовляв, кажи уже, признавайся, бо постріляють, як собак.

— Я і ляйтенант Кубасов належимо до другого батальйону шостого окремого мотополку. Вчора увечорі наш батальйон виділили для боротьби з бандитами... — тут Сумін зашарівся й розгубився, мовляв, термін «бандити» він узяв з наказу, а не вживає його для особистого вдоволення. — Останньої ночі командир батальйону і батальйон переїхали до Дубровіків. Товариш ляйтенант є офіцером доручень при командирі батальйону майорі Кісіку... Але в даний момент батальйон знаходиться під зверхництвом майора Ілюхіна, представника наших військ у люблянській окрузі... Я і ляйтенант відвозили кількох офіцерів з нашого полку до Любляни, а це поверталися цією глухою дорогою до Дубровіків (знаєте, в два рази коротша відстань, ніж по шосе), коли нам сталося нещастя з колесом... Звихнувся диференціял...

— То ви ще не були в Дубровіках?

— Ще ні... Оце, властиво, поспішали на обід...

— Ясно... Гм, майор Ілюхін, га? — замимрив Сіроштан до себе. — Керуючий операцією по зни-

щенню бандитів... Цебто нас? — питання ставилось єфрейторові.

— Так, вас...

Сіроштан якийсь час надумувався, а тоді повернувся до ляйтенанта і:

— При обшукові я помітив у вашій кишені цигарки. Може, почастуєте?

Ляйтенант витягнув коробку з золотим написом «Ґвардія» і кинув її Сіроштану. Сотник взяв одну для себе, дав по одній хлопцям і повернув коробку власникові. Затягнувшись димом, похвалив цигарки, і не спускав свого погляду з однострою ляйтенанта. Як кинув недокурок на землю, сказав:

— Прикро мені, пане ляйтенанте, але я буду змушений позичити вашу уніформу... І ти, єфрейторе, також скидай своє обмундирування... Вибачай, брате...

І знову до ляйтенанта:

— Маєте якісь речі до голення?

— Дивіться в авті...

Гнатенко знайшов туалетну скриньку, видно, десь захоплену ляйтенантом «наліво», і подав її Сіроштану.

— Гнатенко, — сказав у відповідь сотник, — скидай своє дрантя і одягайся в однострій єфрейтора... Щодо цього ми вже умовились з ляйтенантом за принципом: «Молчаніе — знак согласія»...

Витяг помазок, націдив з радіятора теплої води і почав голитися. Скінчивши, передав комплект Гнатенку і підійшов до ляйтенанта, що уже стояв в одних штанцях. Скинув свою одежу, кинув її ляйтенанту і натягнув на себе совєтську уніформу.

— Тіснувата трохи, — скоментував, — але пройде...

Опісля відкликав Максима поміж дерева й сказав йому:

— Думаю, що ти все розумієш... Я з Гнатенком чекатиму тут до години десятої, а тоді ми спробуємо викрасти з Дубровіків «молоду», невідомого майора Ілюхіна. Якщо я його накрию, це буде справжнє весілля, і він проведе нас до кордону, як родичів. Якщо я не вернуся на це місце до дванадцятої години, значить, я зробив все, що міг... В подібному випадку хорунжий знає, що робити... Мій наказ хорунжому: привести сотню на це місце і чекати нас до дванадцятої години. Якщо ми вернемось, ми будемо блимати ліхтарями... Якщо не вернемось, так, як я сказав: хорунжий знає, що робити... Зрозумів?

— Так є!

— Повтори!

Максим повторив наказ до слова.

— А тепер заберіть з собою полонених і йдіть до сотні...

Вони повернулися до авта, і Сіроштан бадьоро кивнув головою до своїх хлопців. Підтримуюче моргнув, пригладив матерію офіцерської блюзи й сказав:

— Нічого, хлопці, «побєда за намі»...

Дав рукою знати, щоб відходили, а потім довго дивився їм услід, поки вони не пропали між деревами. Враз похмурнів, закрокував поруч машини, час від часу озираючись у напрямі, яким відійшли стрільці з полоненими.

— Слухай сюди, Гнатенко, — перестав він ходити, — на випадок затримання в Дубровіках говоримо лише по-російськи та гляди не забудь звертатися до мене через «товариш ляйтенант».

— От морока мені, — засміявся стрілець, — ледве привик до «пане сотнику», тепер знову крок назад. Точно, як галичани співають, «раз ідемо до переду, раз — до заду»...

— Що ж, маємо нагоду перевірити теорію Леніна про «крок назад, а два вперед». Більшовикам це правило завжди помогало, ану ж і ми не програємо...

Вони влізли до авта, і Гнатенко розвернув його передом до дороги. Приготував до поспішного виїзду. Опісля перерив в авті всі скриньки й торби, поперекидав сидіння і знайшов хліб, не гіршого ґатунку ковбасу й пляшку московської сорокаградусної. Вони надпили потрошку й добре закусили. Згодом стрілець знову припав до горлечка й рідина забулькотіла до його рота.

— Не пий багато, — попередив його Сіроштан. — От так, лише для хоробрости...

Перебрав пляшку й довільніше ковтнув пекучої рідини. В голові защуміло, відпруга перебігла всім його тілом, зробилося легко й байдуже. Аж усміхнувся з полегшення. Закоркував горілку й кинув пляшку на задне сидіння. Тут його погляд упав на газету, що в неї була загорнута ковбаса. Щоб якось вбити час, почав читати. І не вірив прочитаному. Вся сторінка ряснила його власним ім'ям та ім'ям майора Ілюхіна. З однієї знятки споглядав на нього жах помордованої родини, а під нею був напис: «Бандити Сіроштана лишили по собі сліди...» Трохи нижче йшло інтерв'ю кореспондента газети з керуючим операцією по знищенню бандитів, майором Ілюхіним. В інтерв'ю майор виступав рішучою людиною, обіцяв розчавити банду, як тих двох горлорізів біля Краєво... Закликав населення до співпраці, переповідав кусники з «біографії» Сі-

роштана, в яких останній за своє життя вимордував стільки людей, що, здавалося, єдиною його насолодою в житті було вбивство невинних. Не сказавши й слова Гнатенку, згорнув газету і всунув її за пазуху.

В узліску темніло. Сутінки зненацька впали згори, і дерева почали губитися з поля зору, почали зливатися з темнотою вечора. Гнатенко завів мотор і виїхав ближче до дороги. Обидва поглядали на вмонтований під кермою годинник, схвильовано слідкували за бігом стрілки. Чорна стрілка поволі підсунулась до десятої години й почала її минати. В пів одинадцятої Сіроштан кивнув стрільцеві, і цей схопився за ключ. Загарчав швидкостями і плавно вивів авто на збиту дорогу. Включив ліхтарі, набрав розгону і, прислухаючись до тьохкання власного серця, погнав на Дубровіки.

Метелики билися у вітрову шибу, і деколи дорогу перебігали зайці. Деякі з них, зловлені довгими снопами світла, гнали спереду машини, боячись звильнути в чорні стіни ночі. Бігли, поки їх не здоганяли шини авта. Тоді «Емка» підстрибувала і лишала за собою купу розчавленого м'яса. Проминули засипаюче село. Ніде нікого. Лиш подекуди, попід тинами, стояли дівчата в компанії хлопців та уніформованих міліціонерів. Здавалося, ніхто не звертав уваги на скажене авто.

Перед Дубровіками в сяйво ліхтарів попали дві озброєні постаті, що піднесеними вгору руками просили зупинитись. Гнатенко стишив хід і зупинив «Емку», ледве не торкаючись радіятором корпусу високого солдата. Сіроштан затис у руці пістоль і люто загорлав:

— Ну, що стоїш, як осел? Не бачиш, машина ляйтенанта Кубасова!

— Простіть, товаришу ляйтенанте! Дорога вільна.

— Де зупинився майор Кісік?

Солдат, стоячи смірно, коротко вияснив місце постою майора.

— А майор Ілюхін?

— Майор Ілюхін з своїми офіцерами в міськраді, два доми далі від церкви... на головній вулиці.

— Жми, Сумін! — голосно викрикнув він, щоб не зродити в голові солдата ніякого сумніву щодо власників авта.

Вояки розступилися, і машина рвонула з місця, як різвий кінь. «Ех, якби Ілюхін був на своїй квартирі!» думав Сіроштан. «Та ще й у ліжку», усміхнувся до себе. У ліжку? Еге, совєтські офіцери ще й досі запивають перемогу, і до ліжка в одинадцятій годині не кладуться. Ну, та що буде.

Біля деяких будівель Сіроштан помітив вартових. Патрулі проходжувалися алеями, де-не-де запізнілі пари поспішали до своїх хат, тривожно оглядаючись на всі боки. Місто, здавалося, було насторожене. Як під'їхали до церкви, він захвилювався. Напруга била у всьому тілі. Раптом відчув на собі тисячу пульсів. На руках, на скронях, на шиї, в ногах. Скрізь вони напиналися, били в унісон з серцем. Дістав ножа і відкрив лезо. В одній долоні застинув пістоль, другою чавив ножа. Ось і церква. Значить, до цілі прибули щасливо.

— Завертай до другого будинку, — сказав Сіроштан Гнатенкові, і ліхтарі наперлися сяйвом на велику будівлю міськради. Сотник зауважив кам'яні сходи, і аж біля самих дверей стояв вартовий. «Емка» під'їхала впритул до східців і загойдалася, раптово ставши на місці. Ліхтарі згасли.

— Пропуск! — гукнув вартовий.

— Ляйтенант Кубасов! — тихим, але впевненим голосом відповів Сіроштан і відкрив дверці.

Вартовий збіг східцями на хідник і різкіше повторив:

— Пропуск!

«Який затятий солдатюга. Мабуть, кого-небудь біля майора Ілюхіна не ставлять», подумав сотник і, ступаючи до вартового, люто просичав:

— Ляйтенант Кубасов вернувся з службової подорожі!..

Сподівався, що замашистий матюк таки приголомшить стійкового. Підійшов просто до нього, і той, вдивившись в його обличчя, хотів відступити назад, щоб зробити досить місця для свого кріса, але було запізно. Сіроштан рвучко замахнувся і заповров ножа прямо йому в серце. Вартовий глухо захлинувся кров'ю, та сотник не дав йому впасти. Притримав його й поспіхом підтяг до авта. Кинув до заднього переділу й захряснув дверцята. Гнатенко з відібраним крісом вже стояв на східцях. Ця «зміна» варти сталася так швидко, що перехожі по той бік вулиці взагалі не помітили цього хвилевого замішання.

— Вважай! — перестеріг сотник Гнатенка. — Якби щось трапилось поза пляном, влітай до середини. Якщо «хазяїн» вдома, будемо пробувати відкуплятись його головою... А може й сторгуємось...

Зайшов до порожнього коридору і побачив кілька свіжо вимальованих дверей. Не звернув ніякої уваги на дрібні написи на рамках дверей, бо просто з першого кроку йому в очі кинулась картонова табличка, на якій гніздились великі літери, що в своїй сумі складали «Майор Ілюхін». Навшпиньки підкрався до дверей, приклав вухо до фарби і почув

сміх. Не сам. Скільки їх? Не було часу гадати. Взявся за костяну ручку і рвонув двері. Виставивши пістоль поперед себе, зачинив їх за собою. Двоє військових в офіцерських уніформах повернулися до нього і роззявили свої роти. Обидва сиділи за столиком, на якому стояли шахи і склянки з питвом.

— Лише без гістерики і без підозрілих рухів! — тихим голосом попередив Сіроштан.

Не відвертаючи погляду від Ілюхіна й Креля, лівою рукою повернув позаду себе ключ в дверях і підійшов ближче до столика.

— Тепер по черзі передайте мені свої пістолі. Витягати з кобури лише двома пальцями... Ви перші... — і ткнув пістолем в Креля.

Старшини виконали його наказ.

— Хто з вас буде майор Ілюхін? — спитав він майже шепотом і, чекаючи на відповідь, вивчаючо перебіг очима по їхніх пагонах. Відзнаки на плечах Креля видались йому незрозумілими, і взагалі його уніформа виключала його приналежність до збройних совєтських сил. Сіроштан перевів погляд на Ілюхіна і сказав:

— Ви носите майорські відзнаки. Ви Ілюхін?

— Так, так... — залепетав переляканий Крель. — Він і є, Ілюхін...

Ілюхін навіть не звернув уваги на цю підлість свого колеґи, бо був наляканий не менше нього. Все ж знайшов в собі досить сил, щоб випродукувати на своїм обличчі хоч відносний вираз гідності й спитав:

— Чи можу знати, хто саме цікавиться?

— Певно... Називаюся Сіроштан.

Ідіотська усмішка смикнулась на устах майора, і його руки безсило впали на коліна, наче б після

цього відкриття в його нервовій системі сталося раптове розмикання.

— Перед тим, як дійдемо до повістки денної, — говорив Сіроштан, — я мушу вас попередити, що найменший ваш ухил від моїх інструкцій змусить мене вжити ось цю штукацію... — і показав на свій пістоль. — Будь ласка, не сумнівайтесь в моїй рішучості. Якщо я зміг зважитися на візиту до вас, то пустити кулю у ваше барильце справило б мені лише приємність. Будемо вважати, що моя пересторога прийнята вами до уваги. Тепер підведіться, так, так, вставайте, вставайте, візьміть слухавку і сполучіться з майором Кісіком. Скажіть йому, що негайно хочете бачити його біля вашої кватири. Скажіть це переконливо, бо неявка Кісіка на місце побачення значитиме ваш кінець... Підніміть слухавку...

Сіроштан обійшов столик і став позаду майора, щоб тримати під наглядом обох офіцерів.

— Ви, — ткнув він пістолем на Креля, — покладіть руки на свою голову...

Крель сплів пальці рук на своїй голові, і тепер його особа була б справедливо вшанована, якби він не називався Крель, а Кріль.

Майор підняв слухавку й глухим голосом сказав:

— Говорить Ілюхін. Сполучіть мене з майором Кісіком.

— Це я розумію, — іронічно похвалив його Сіроштан. — Стопроцентова співпраця й ніякого гармидеру...

— Майор Кісік? Говорить Ілюхін. Товаришу майоре, негайно ж вийдіть до моєї квартири... Негайно! Маю наглі вісті про Сіроштана...

Тут Сіроштан відібрав слухавку й поклав її на телефон. Опісля задом підійшов до вішака, сконтролював на висячих плащах кишені і по черзі кинув їх німим офіцерам.

— Зодягайтесь!

Здійняв з вішака дощовик і накинув його на свої плечі, ховаючи пістоль під полу. Задом пішов до дверей і, перед тим, як відімкнути їх, сказав:

— На вулиці нас чекає авто. Ми сідаємо в машину й чекаємо на Кісіка. З його приходом, пан майор діловим голосом інформує про перебування Сіроштана на верхах гір недалеко Дубровіків, скажімо, біля Здвиженського манастиря, і наказує йому негайно ж приступити до дії, виводячи з Дубровіків всі наявні сили. При тім попередите його, що ви особисто візьмете кілька авт, на яких, за розпорядженням зверху, швидко підкинете підкріплення з Завлассся. Мій пістоль завжди готовий обірвати ваше життя, якщо б ви відважилися зіграти не по ролі... І ще одно: під час переходу коридором, я не хочу чути від вас ні одного слова. Якби ж хтось вийшов з сусідньої кімнати, відпекайтесь від нього так різко, як лише можливо...

Сотник відімкнув двері і відчинив їх навстіж.

— Прошу в коридор, — запросив він тихо, але енергійно.

Ілюхін і Крель пройшли повз нього і він показав їм рухом голови на вихідні двері. Вони вийшли на східці, і Гнатенко, вгледівши їх, миттю підбіг до «Емки». Відчинив дверцята й пропустив на переднє сидіння Ілюхіна, а Сіроштан тим часом запросив Креля до заднього переділу. Ступнувши до середини, Крель почув під ногами мертвяка і був подався назад. Сіроштан пхнув його в зад і майже шепотом вияснив:

— Я сам не люблю компанії мертвих, але їхня присутність деколи доцільна. Принаймні кожного разу нагадує нам, що нас чекає, коли ми забуваємо про слухняність...

Гнатенко включив мотор і засвітив ліхтарі. Швидко розвернувся передом до напряму, з якого вони приїхали і, не вимикаючи мотора, почав чекати на прихід Кісіка. Хвилин через п'ять кілька людей, майже всі в старшинських однострояхах, показалися в стовпах світла і, прикриваючи очі руками, підійшли до авта. Ілюхін висунув голову з віконця і голосно сказав:

— Товаришу майоре! Негайно ж заберіть останні дві роти і вийдіть з ними в гори. Маю відомості, що відділ Сіроштана в даний момент перебуває біля Здвиженського манастиря. Я тим часом візьму кілька грузовиків і зматаюся в Завласся по підкріплення. Мусимо забезпечити найменший просмик...

Кісік оперся ногою на крило і поклав на коліно пляншет. Молодший старшина запобігливо присвітив йому кишеньковим прожектором.

— Здвиженський манастир, — повторив Кісік, знайшовши пальцем місце на карті. — Це майже на самім верху. Добрих п'ять кілометрів вгору. Знаєте, це нам візьме трохи часу...

— До ранку часу вистачить, — заключив авторитетно Ілюхін. — Я швидко повернуся з підкріпленням і над ранок побачу вас біля манастиря. Дійте...

Гнатенко включив біг і притиснув на газ. Емка зірвалася з місця і погнала вулицею.

— Покажіть хлопцеві дорогу до вашої автоколони, — наказав Сіроштан, на що Ілюхін коротко відповів:

— Якраз їдемо до неї...

Через кілька хвилин «Емка» опинилася на площі, на якій півколом тіснилися біля трьох десятків грузовиків. Гнатенко затрубив сиґналом, і враз біля авта опинилися двоє вартових, скеровуючи свої лямпи на приїжджих. Пізнали Ілюхіна і застигли в позі смірно.

— Знайдіть мені воєнінженера Горбача! — розпорядився Ілюхін, не вилазячи з авта.

За хвилину воєнінженер стояв перед ним, слухняно вислухуючи розпорядження.

— Виділіть для мене п'ять авт до ранку. Пильна справа. Виконуйте!

— Єсть! — відрубав воєнінженер, а трохи перегодя його писклявий голос вичитував імена шоферів, яким припало їхати в ніч.

Гнатенко повернув машину задом до площі і чекав, поки грузовики затуркотіли моторами. П'ять самоходів моделі «ЗІС-5» виїхали з шеренги і вирівнялись одна за одною вслід за «Емкою».

— Поджимай, ребята! — гаркнув Гнатенко з віконця і рушив з місця. Грузовики слідували за ним, дотримуючись невеликої відстані. За містом їх знову зупинила варта. Запитання, відповіді, вибачення, — пропускна процедура лишилася позаду. Знову ввігналися в знайоме село, огорнуте сном, і проїхали ним на скаженій швидкості, лишаючи за собою хмари пилюки. П'ять грузовиків віддано поспішали за «Емкою», дарма що швидкість для грузового авта була справді карколомною.

Майор Ілюхін мовчав. Кусав в темноті уста і всіма клітинами мозку шукав порятунку. Спочатку був злився на себе за свій страх вмерти, за своє підле прислужування Сіроштану. От тобі й Сіроштан. І хто б подумав! Він, Ілюхін, прибув в Дубровіки перетяти йому шлях, а цей відчубучив отаку

штуку. Сталося, нічого тепер не вдієш. Думками справи не направиш. Треба краще думати, як лишитися живим. Сіроштан багато обіцяє, але йому ці обіцянки відомі. Він використає його, а опісля заб'є, як собаку. Ніби він сам не практикував цього трюку. Треба щось робити, щоб не забив. Треба свою віру в збереження життя перенести на цілком інший ґрунт. Що ж за ґрунт це мав би бути? Звісно, стопроцентова лояльність до Сіроштана. Щоб залишитися живим, треба вивести його сотню до кордону. А від кордону йому, Ілюхіну, вороття назад немає. За таке боязливе поводження з ворогом його чекає розстріл. Нічого не лишається, як іти разом з ними, бандитами, в Італію і шукати там політичного азилю. Це — єдиний рятунок.

Несподівано скло в дверцятах поруч Креля дзенькнуло, і куски його посипались на обидва боки рами. Сіроштан, не зводячи очей з Ілюхіна, сказав:

— Ви що, нервуєтесь? Кидає вами на всі боки, що аж віконця вилітають?

Слова були призначені для Креля, бо це він своїм ліктем розбив шибу. І тільки сотник скінчив говорити, як тісний об'єм машини струсився вибухом глухого стрілу, так ніби було стрілено з кріса, цівку якого встромлено в гній. Ілюхін і Гнатенко аж вдарились головами об накриття від несподіванки. А Крель зойкнув і тяжко звалився грудьми на переднє сидіння. Ілюхін хотів оглянутись, але Сіроштан випередив його словами:

— Не хвилюйтесь, пане майоре. Ваш приятель хотів поронути мене куском скла, але я, хоч і маю лише двоє очей, можу бачити на всі чотири сторони. Тепер в цьому авті два трупи. Ви будете третім, якщо почнете якусь авантуру ... — і поглянув на заднє авто, щоб переконатись, чи стріл не був по-

чутий наступним шофером. Заднє авто по-старому гналося за «Емкою».

— Ніколи! — вигукнув Ілюхін. — Я на вас пальця не підніму! Я виведу вас до кордону, тільки пощадіть мою голову. Я одружений і маю дітей, які десь чекають на мій поворот! Я ж тільки військовик і виконую накази своїх зверхників... — і заридав. Нервово, відривисто, безнадійно.

«Сволота», подумав Сіроштан і пригадав інтерв'ю з газети. Аж скривився з омерзіння до цієї офіцерської підлости.

— Без сліз, пане майоре, — погірдливим голосом сказав Сіроштан. — Не годиться майорові переможної армії ревіти в присутності бандита... Ще раз запевняю вас, що ціна вашої співпраці є ваше життя...

— Я хотів би разом з вами перейти в Італію... — благав через сльози Ілюхін.

— Подивимось...

А до Гнатенка:

— Ми, здається, близько цілі... Засиґналізуй ліхтарями...

Стрілець закрутив вимикач і стишив хід. Поодалік на дорозі появилася постать, і в ній Сіроштан пізнав Максима.

— Виключи світло, — порадив він Гнатенку, — бо бідний вигляд Максима ще зродить сумнів у заднього шофера...

З погашеними ліхтарями авто порівнялося з Максимом і стало. Слідом за ним зупинились і вантажні авта.

— Пильнуй майора, — сказав сотник Гнатенку і мерщій виліз з машини. — Максиме, — сказав цьому просто до вуха, — швидко відбери десяток

хлопців і одним махом арештуй шоферів, але так, чисто й гладко...

Сам пірнув між дерева, до очікуючої на нього сотні. Зустрівся з Чиговським.

— Все в порядку, пане хорунжий. Ми безпечні до самого кордону. На жаль, не зміг дістати перепустку через кордон, — і засміявся разом з Чиговським. — Зачекаємо хвилю, поки хлопці обеззброять шоферів...

Вся сотня прислухалася до голосів біля авт і чекала на небажані постріли. Та в цей час надіспів радий Максим.

— Завдання виконано! — відчеканив він.

— Хіба це було завдання? — засміявся сотник.

— Іграшка! — поправився Максим. — Всі шофери арештовані.

Стрільці загомоніли. Тихо кидали жартами, підтанцьовували з радощів. Підійшов Аркадій, розсипався своїми каламбурами.

— Ти гляди, не почни грати... — сказав до нього бунчужний.

Сіроштан пильніше вдивився в чорноту ночі і ясніше схопив качани стрілецьких голів.

— Всі шофери до мене! — розпорядився він.

Вийшло двоє.

— Всі шофери до мене! — повторив.

Але ніхто більше не вийшов.

— Нічого не зробиш, доведеться трьох арештованих тримати за кермою під крісом... Грицюк, розсади стрільців по автах!

Стрільці, ведені бунчужним, рухнули до машин, залишаючи між деревами ляйтенанта Кубасова та ефрейтора, що мовчазно стояли, хоронені кількома стрільцями. Сіроштан пізнав їх, як підступив ближче.

— Дуже вам дякую за уніформу й за авто, пане ляйтенанте! Просто не знаю, як вам відплатити... На жаль, не можу вас відразу ж звільнити. Мусите проїхатися з нами аж до кордону. Я розумію вашу теперішню ситуацію і маю до вас пропозицію, яка могла б вам багато помогти. Дивіться, ми заберемо вас з собою до Італії, там передамо вас англійцям, а вони повернуть вас до ваших, очевидно, на ваше бажання... Або попросите в них азилю... Якщо ви виберете перше, матимете перевагу, бо все виглядатиме так, ніби ми силою перепроводили вас через кордон... Також ми можемо залишити вас по цей бік кордону... Одним словом, надумайтесь...

Кубасова й єфрейтора повели до авта, а за ними пішов Сіроштан. Хлопці вже окупували всі машини і нетерпляче чекали на від'їзд. Одинокий кінь бродив між автами, засмучено поглядав на хлопців, наче б просився не бути залишеним на цій чужій, червоній землі. На жаль, для нього не було місця.

Бунчужний ганяв між машинами, давав останні розпорядження, турбувався, чи кого в поспіху не залишили.

— Можемо їхати? — спитав його Сіроштан.

— Все в порядку! — відповів він і стрибнув до кабіни «Зиса».

Сіроштан наблизився до «Емки» й через вікно дверцят сказав до Гнатенка:

— Я й забув за трупів... Чекай хвилину, поки я відтягну їх геть...

Відчинив дверцята і по одному витяг мертвих з авта. Відтягнув їх подалі від дороги і облишив проти чорноти неба. Як сів в авто, сказав:

— Шкода, що наших справ без крови залагодити не можна... Рушай...

Колона розвернулася і, набираючи швидкости, помчала на Дубровіки. Позаду, за хвостом куряви, біг одинокий кінь, силкувався не відстати від авт і деколи іржав. Згодом відстав і загубився на запиленій дорозі...

Гнатенко вже добре знав дорогу. Третій раз він гнав по ній цієї ночі. Що за ніч! Фантастична ніч! Якби колись прийшлося вернутися додому й розказати рідним про свої пригоди, навряд чи повірили б. Повірять чи ні, а він розказуватиме. Всім розказуватиме. Рідним, дітям, внукам і правнукам. Він ніколи не забуде цього маршу.

Переїхали село й наблизилися до Дубровіків. На знайомому місці їх затримала варта. І знову майор Ілюхін своєю присутністю вирятував їх з прикрої ситуації. Через Дубровіки переїхали без ніякої затримки. На західній стороні міста зупинилися перед заставою.

— Пропуск! — викрикнув вартовий.

— Победа! — крикнув Ілюхін.

— Пуля! — викінчив умовленість паролі вартовий, і застава відкрила дорогу колоні.

Чорне пасмо гір скінчилося відрубно. Раптово. Спочатку їхали, як між двома високими стінами. Тоді стіни обірвалися, і перед очима лягла притемнена рівнина долини. Це тут починалася Льомбардія. Аж повиднішало. Ніби вирвалися з великого кам'яного мішка.

— Тепер дави на газ! — бадьоро кинув Сірошган. — Ці сорок кілометрів мусимо покрити за дві години...

— Сорок кілометрів? — здивувався Гнатенко. — Та сорок кілометрів ми пролетимо за півгодини...

— По головній дорозі... — додав Сіроштан. — Але там треба виляти... Хіба ти не знаєш, як воно перед кордоном?

Справді, по півгодині їзди колона звернула з головного шляху і, присвічуючи лише боковими ліхтарями, поповзла стежками і просто полями. Деколи дорогу перегороджували зрошувальні рівчаки. Тоді Гнатенко провадив колону вздовж рова, поки не знаходив йому кінця, або мосту. Після цих об'їздів натрапляли на польові дороги і, набавивши швидкости, мчали до хуторів, які минали з «вітром». Перед хатами чергового села колону зупинили військовики. По всьому було видно, що це були прикордонні війська. «Емка» зупинилася лише на секунду. Сіроштан, не чекаючи на запити, виставив з віконця автомат і довгою чергою пронизав тишу ночі. За ним услід обізвалися кулемети з авт, і колона увірвалася в село, збуджуючи в темних хатах крики переляку. На поспішаючі машини впала злива куль з рогів вулиць і з вікон, але все це покривалося дружною грою кулеметів сотні. Виїхавши з села, покрили з десять кілометрів, і раптом на заході ніч прорізали десятки протилетунських рефлекторів. Вони мацали землю, деколи своїми кінцями сягали аж під радіятор «Емки», і Сіроштан зрозумів, що прикордонну охорону повідомлено по телефону. Колона зупинилась.

— Звідси авта нам лише пошкодять, — підсумував Сіроштан і виліз з машини.

— Вставати! — полетіла тихими перегуками команда.

Сотня вивантажилась. Вишикувалась тісним півколом. Сіроштан коротко нараджувався з Чиговським і Грицюком, тоді вийшов на середину півкола й заговорив.

— Хлопці! — почав притишеним голосом. — Перед нами югославсько-італійський кордон. Нарешті ми на передостанньому ступні нашого тяжкого маршу. Буду відкритим: дехто з нас на останній ступінь ніколи не стане, бо за годину ми маємо прийняти вирішальний бій. Очевидно, одним з тих, що не переступлять лінії кордону, можу бути і я. Тож, користаючись з нагоди, від всього серця дякую вам за вашу слухняність, за зрозуміння й за витривалість. Я знаю, декого з вас я без причини образив, декого принизив, декого не зрозумів. За все пробачте. Весь час думаючи за кінцевий успіх нашого переходу, я не мав часу вважати на чемність та етику... Ті з нас, що залишаться живими, що зустрінуть схід сонця, хай ніколи не забудуть поляглих друзів. І якщо я впаду, хай слова поета стануть моїм проханням: «Не забудьте пом'янути не злим, тихим словом...»

Відійшов геть. Був трохи схвильований і збуджений. На серці лежав якийсь тягар. Щось давило в середині, смоктало, як великий удав. Хотів упасти в настрій, як інші стрільці, але не міг. Лихе передчуття зціпило його душу холодною кригою. Віднайшов Кубасова і швидко скинув з себе совєтський однострій. Відібрав свою одежу від ляйтенанта і на останку сказав:

— Надумались?

— Так...

— Йдете з нами?

— Лишаюсь тут...

— Ваша воля...

Наказав порізати шини авт та пов'язати шоферів і ляйтенанта. Сумін виявив бажання йти в Італію.

— Можеш іти, — згодився Сіроштан. — Лише без зброї...

Опісля підійшов до Ілюхіна, що так і не вилазив з авта.

— Ну, товаришу майоре, — іронічно промовив, — на цьому нашій «дружбі» кінець... Прийшов сказати вам «Прощайте»...

— Ми ж умовились, що ви візьмете мене в Італію? — благаюче вимовив Ілюхін.

— Я сказав «подивимось»... А тепер вирішив, що для вас краще залишитися на цій стороні... Свою обіцянку я виконав. Я залишаю вас живим...

Майор виліз з авта і впав на коліна. Склав благально руки, лепетав, залився сльозами й затинався від хвилювання на півсловах.

— А я читав про вас, що ви — герой... Так, вчора читав в газеті... Ось в цій, — і в його руках опинився шмат газети. — Про все читав. І про те, як ви по-геройськи розправились з моїми стрільцями і про ваші нахваляння відносно всієї сотні. Ми могли б вас судити, але немає часу. Хай краще судять вас ваші хліботавці. Хто його знає, як той суд скінчиться? Можливо, отримаєте «шльопку», а, можливо, вони ощасливлять вас ведмежим краєм. Я особисто бажав би вам останнє. Щоб і ви пізнали на власній шкірі «страну родную». Зв'яжіть його!..

Майора зв'язали і кинули в кузов «Зиса». Він не переставав хлипати. Розпачливо просив помилування і, мабуть, вперше в своєму житті згадував ім'я Христа без додаткових матюків. Та сотня вже не чула його скигління. Розсипавшись ланцюгом, спеціяльна сотня підсувалася до кордону...

XVII

...І заграли кулемети. Дружно зарокотіли автомати, заблискали розриви ґранат. Здійнялися в чорноту ночі голоси, залунали команди. Повисли на колючих дротах забиті, застогнали ранені. Невеликий відрізок юґославсько-італійського кордону перетворився на пекло. Стрілянина збурлила ніч тривогою, що була відлетіла з війною. Протилетунські рефлектори нишпорили по землі витонченими списами світла, визбирували розсипану сотню під вогонь ворога.

— Тримати безперервний огонь! — надривав легені Сіроштан. — Робіть пекло, хлопці!

З пистолем у руці був тут, і там, скрізь. Раз його бачили на одному крилі, в наступну хвилину його голос лунав ген аж з того боку.

— Короткими ривками вперед! Стріляй на бігу!

Сотня, передираючись через колючі перегорожі, вперто посувалася до лінії кордону. Ворожі ґранатомети накинулись десятками мін на поле бою і шматували на кусні метал і людей. Ворожі кулемети прошивали землю не вгаваючими серіями, навкруги лопотіли кулі «дум-дум», але сотня посувалася вперед.

— Не лишати ранених! Італія перед носом! Шкварити з кожної цівки!

Чиговський весь час лишався на лівому крилі і особистим прикладом підтягав за собою стрільців. Кілька разів рефлектори ловили його постать, але він вчасно падав, і коса смерти промахувалася над

його головою. Деколи він вертався на зойки поцілених, шматував їхню одежу на бандажі, наказував іншим підібрати їх і мчав вперед. Не раз бігав до Сіроштана і, впавши поруч нього, давав йому свіжу раду, щоб опісля бігти поміж саранчею куль на своє крило.

Скоро обізвалася ворожа артилерія і почала рити землю набоями. Стрільці падали, деякі більш не піднімалися, лишалися на ворожій землі навіки. Останій бій заповзявся бути кривавим. Ніби хотів переконати стрільців, що ціна свободи надто висока, щоб її бажати. Кулемети з обох сторін жаркотіли вогневою лайкою, сперечалися між собою за кількість забитих, жадали на своє конто більше й більше смертей. Та в цьому пеклі ніщо не могло зупинити сотню, бо цієї ночі її девізом було перейти або вмерти.

Бунчужний Грицюк дістав кулю в плече. Кров заливала його груди, пекла на животі, збігала теплими струмочками до черевиків. Та він лише притиснув рану долонею й продовжував керувати правим крилом. Вирівнював його, деколи загинав вперед і безнастанними викриками заохочував хлопців до більшої концентрації вогню. Тільки б перейти в Італію, а там... Там можна буде доглянути за раною. А тепер вперед! Не відставати, не впасти комусь на руки зайвим тягарем.

Надя спочатку розгубилася. Клекотіння бою спершу паралізувало її думання, і якийсь час вона лежала на землі, боячись підвести голову. Хтось підвів її, поставив на ноги і лишив саму. Всі скажено бігли вперед, і цей інстинкт руху підхопив і її, кинув навздогін за іншими. Опанувавши себе, вона почала припадати коло ранених, помагала їм, роззувала, перев'язувала кінцівки шнурами, щоб

зупинити кровотечу. Біля критично ранених затримувалася довше, чекала поки їх підберуть інші. Раптом почула себе хороброю, як всі. Підняла кимось залишене «ем-пе» і під час перебігів також стріляла туди, де, розсипаючи іскри, скреготіли зубами ворожі кулемети.

Аркадій просто мучився. Скриня акордеону під час падань гепала його по спині, ледве не переломлювала хребет, а під час бігу висіла ззаду десятками невигод, та залишати її він і не думав. Здобувши автомат, він розсівав кулі поперед себе і забував за біль у спині. А як піднімався, відчував муляння скрині й кривився. Кривився, щоб услід за цим задоволено усміхнутися. Він пронесе гармонію до волі, цю незаміниму співучу подругу. Він вирятує її, щоб опісля оспівувати молодість, зухвалу, непереможну молодість.

Войпан, біг на середині розстрільні слідом за Сіроштаном. Як падав, відчував на серці впалітуроване святе Письмо. Стріляв навмання і не переставав шепотіти молитви. Молився гаряче, віддано, надіючись. Молився за всю сотню. Тоді окремо за ранених, за Сіроштана, за Чиговського, за всіх. Забував тільки про себе.

Скакун зірвав з брови пов'язку. Чи й не рана! Ось де ллється кров! Густа, червона, стрілецька... Не даремна кров. Ах, як по-ідіотськи він спровокував бійку з сотником. Дурень. Дітвак. Зарозумілий. Сором залив його обличчя, коли пригадав перед собою скривавленого Сіроштана, що вдався до п'ястуків, щоб тільки не застрілити його по-дурному. Ганьба. Поступив, як негідник. Але він хоробрий. Одчайдушний. Він покаже Сіроштану, що в бою він — лицар. І, витягши з-за пояса ґранати, вирвався вперед.

— Скакун! — гукнув Сіроштан. — Не будь божевільний! Не роби з себе одинокої цілі!

Та Скакун не чув нічого. Повз і перебігав. Бачив перед собою лише іскріння ворожого кулемета. Як рефлектор накидався на нього засліплюючим світлом, він витягався на землі й чекав, поки кулемет переставав устилати біля нього землю кулями. І щойно рефлектор перекидав свою сліпучу руку на інші об'єкти, він зривався і біг на мерехтіння кулемета. Кулемет тахкав вже тільки з тридцяти метрів, а він біг ближче, не хотів промахнутися ґранатами. В цю мить кілька куль цвьохнули над вухом, і щось запекло в грудях. Впав. Зубами відірвав безпечник ґранати і останками сил кинув її на блимаюче вогнем кубло. Друга ґраната полетіла слідом за першою. Два послідовні вибухи, як блискавиці, освітили шмат поля і показали далеким зорям підірваний скоростріл і вмираючого молодого полтавця, буйного, нерозсудливого хлопця . . .

Павлюк перебрав з рук забитого кулеметника «МҐ-42» і, надриваючись, біг з ним слідом за Грицюком.

— Ленти! — злісно викрикував він до своїх помічників. — До холери ясної, де ленти?

Почавши нову чергу, притискав скоростріл до рамена і не лишав курка, поки не порожніла скринька. Червоніли цівки. Він похапцем переломлював «МҐ», хапав голими руками розпечену сталь, скрикував від болю і відразу ж забував за опечення.

— Шляк би вас трафив! Де ленти?

Маґар вмер хоробро. Він підкрався до ворожого ґранатомету, але, не маючи при собі ґранат, мусів зрадити себе вогнем автомату. У відповідь полетіли ґранати, і він скотився до рівчака, щоб виминути підірвання. Одна ґраната закотилася в рів. Він схо-

пив її, щоб викинути на ворога, і, тільки замахнувся, вона розірвалася. Просто в руках. Затямив лише сліпучий блиск і впав, пошматований уламками.

І Гнатенко загинув. На крилі хорунжого він, як божевільний, своїм «ем-пе» прострілював півколовим радіюсом, немов би пам'ятав слова Сіроштана і хотів змити ганьбу зі зброї, що перейняв з рук зрадника. Деколи рівнявся з хорунжим, і коли той кидав силуваним жартом, іржав у відповідь голосним сміхом. Та ворожа серія перерізала його корпус у поясі, і він звалився, видавлюючи з себе останнє слово розчарування:

— Не пройшов...

Максима несли два стрільці. Він стікав кров'ю і просив друзів залишити його самого. Тоді впав у непритомність і щось незв'язно говорив, згадуючи то дівоче ім'я, то смерть, то Кубань.

Загинули Гаркавий і Котенко. Багато впало стрільців. Багато тих, що в цій повісті лишилися не згаданими.

Тепер ворожий вогонь дошкулював з боків. З фронту не падало жадного пострілу. Виходило, що сотня знаходилась майже на лінії кордону. Та натомість жорстокий вогонь відкрився з запілля. Це надіспіли прикордонники з села, що через нього сотня переїхала з стрілянином. І в додаток до всього хтось викрикнув:

— Зник сотник! Сотника ніде не видно!

Перегуками ця вістка долетіла до Чиговського. Він схопився і кулею полетів до середини ланцюга. Впав.

— Давно його не стало? — запитав стрільців, що лежали поруч.

— З десять хвилин тому... Як нас накрила артилерія парованим вогнем, він ще був тут, з нами...

Ми думали, що він подався на якесь крило, але збагнули, що його голосу взагалі не чути...

— Бити тільки по флангах! — скомандував Чиговський і гукнув за собою рій стрільців.

Рефлектори гралися з ними, як з куклами, подавали ціль своїм скорострілам, а вони, ніби в колі смерти, бігали по полю, припадаючи біля кожного забитого стрільця. На смерть не звертали уваги. Впав один стрілець. Згодом рій поменшав ще на двох, та Чиговський продовжував вимацувати поле, час від часу вигукуючи:

— Пане сотнику!

І Сіроштана знайшли. Лежав в калюжі крови, витягнувши пістоль до кордону. З рота булькотіла кров, але був живий. Під густим вогнем ворога вони принесли його до сотні, і в цей час він дістав ще одну кулю в груди. Та на біль він уже не реаґував. Ніби й не відчував його.

Тепер наступ перетворився у відступ. Замість наступати до заходу, сотня тепер до нього відступала. Значить, кордон перейдено. Значить, марш закінчено. Значить, позаду Італія і воля. Згодом стріляння з юґославського боку цілковито втихло, а ще перегодя сотню зупинили карабінери вперемішку з англійцями.

Під схід сонця стрільці склали зброю. Конвойовані англійцями, прямували вглиб Італії. Несли з собою ранених. Несли з собою вмираючого Сіроштана. Він вмирав... Спокійно лежав на змайстрованих ношах, стікав кров'ю і довгими-довгими поглядами прощався з білістю дня, що починав загоратися незнаним, але привабливим змістом. Поруч нош ішла заплакана Надя, змінювала набряклі кров'ю бандажі і протирала хусткою червоні струмки, що збігали з носа й з кутів уст. Поруч ішли

стрільці, скривавлені, запилені боєм. Дивилися на його бліде обличчя й заливалися рясними сльозами. Сіроштан вмирав...

Сонце відірвалося від обрію, здійнялося над горами позаду і усміхнулося до галасливої Італії. Усміхнулося до решток спеціяльної сотні, поглянуло на її вмираючого командира і, здавалося, заповзялося підтримати його життя своїм безкорисним теплом. А він довго дивився на білий день, тоді кліпнув очима на боки, побачив зажурених стрільців і заговорив.

— От ми і в Італії... Шкода тільки, що не всі прийшли до цієї країни сонця... І я вже не тут... Одною ногою я там, де багато хлопців з нашої землі, про яких народ складає леґенди й називає найкращими своїми синами... Велика честь бути разом з ними, якби оце знав, що десь шумить садами Україна, купаються в сонці степи... А так...

Усміхнувся. Кахикнув, і клубок згуслої крови вирвався з його рота. Надя стерла її хустиною й благаюче сказала:

— Прошу тебе, Ігоре, не говори... Сам себе вбиваєш передчасно...

— Я вже забитий... Я — труп, якому Творець не схотів на останку відібрати мови... Не пробуйте мене тішити... Я знаю, що я вмираю, і хочу в свої останні хвилини багато говорити... Про все, про що лиш встигну... Мушу признатися, що я боягуз, бо не хочу вмирати... Хочу жити, разом з вами ділити радощі й болі життя... Разом з вами надіятись і співати пісні про нашу сторону... Але що ж, я дістав пікову карту... Так, як і інші переді мною, як і ті, що залишились по той бік кордону...

Почулося хлипання. Вразливіші стрільці не втрималися й заплакали ридма.

— Якщо цей плач за мною, обірвіть його... Не хочу плачу... Хочу пісні... Аркадію, заспівай про корабель... Заспівай ту пісню, що ти часто співав для мене в Фюрстенфільді...

— Не можу, пане сотнику... Спазми затинають горло, не можу співати, бо ви вмираєте... — голос Аркадія тремтів.

— Співай, Аркадію... Це моя остання воля... Навіть засудженому на смерть виконують останню волю...

Аркадій, виблискуючи струмками сліз до сонця, дістав гармонію і тихо переграв мотив бажаної сотником пісні. Конвоїри цікаво приглядалися до цього звороту речей і враз збайдужіли, сприйнявши гру гармонії, як дивний звичай чужинців.

— Співай... — простогнав сотник.

Дрижачим голосом Аркадій затягнув, і стрільці, зворушені, вже ніяк не могли стримати сліз.

— Не можу більше, пане сотнику... Не можу... — і Аркадій заридав.

Сіроштанові очі також заблищали. Сльоза за сльозою витиснулись з-під його повік.

Чиговський ішов слідом за ношами й також ронив сльози. Сльози лилися самі, гарячі сльози. Сльози жалю. Життя — непрочитана книга. В ньому речі пізнаються щойно по прочитанні, наступного дня. Непорозуміння й конфлікти характерів перетираються в діях, як на жорнах, і з муки виходить прив'язаність, дружба, відданість, братерство...

— Я знаю, що одного дня ви вернетесь додому... — кидав відривками Сіроштан. — Я певний цього... І як будете вписувати в реєстр поляглих всі вам відомі імена, проти мого напишіть прості слова: «Блудний син, що знайшов правду...» І більше нічого...

Його мова стала тихішою. Сіроштан вмирав...

Під'їхали санітарні авта. Англійські санітари поспішно розправили ноші, заходились коло тяжко ранених. Кілька лікарів розійшлися поміж скривавленими страдниками, і один підійшов до Сіроштана. Припав на коліно і почав викладати рани ватою. Дав застрик і безнадійно закивав головою, мовляв, тут уже він нічого не зробить. Дихання сотника почастішало, потім сповільнилося, і він ще коли-не-коли відкривав свої очі. Та вже нічого ними не бачив. Останній клекіт вирвався з його уст, і рука сковзнула з грудей на дерево нош. Сіроштан більше не жив.

Надя впала йому на груди, заголосила, як рідна сестра. Аркадій схилив голову на гармонію і сплакував в запилені позолочені роги міху. Чиговський дивився на обличчя померлого і думками віддавав йому останню шану. Недалеко на ношах лежав Грицюк і, перемагаючи біль, силкувався повернути голову до людини, що так несподівано на Словаччині ввігналася в потік його днів...

Кілька стрільців дістали від англійців лопати і збоку широкого шляху на Венецію викопали яму. Сіроштана загорнули в ковдри і під вражаючу тишу навкруги опустили в нову хату. Войпан відправив просте вояцьке богослуження, і, як сказав «Амінь», грудки сирої землі посипались на командирське тіло. Аркадій ледь чутно придавив клявіші, і повільна мелодія «Заповіту» покотилася над чужою землею.

Деякі англійці перестали жувати ґуму, а більш вражливі поскидали берети. Віддавали пошану невідомому їм воякові. Над землею виріс свіжий горбик з вправленим в нього вояцьким хрестом, який відступили англійці. Чиговський повісив на хресті

свій шолом, а слідом за ним Надя перев'язала шолом жовто-блакитною стрічкою. Стрільці поволі розійшлися поміж лежачими на ношах товаришами і залишили Сіроштана самого. Залишили біля шляху на Венецію, щоб не томився самотністю, щоб звеселявся рокотом моторів та піснями селян на двоколках...

***

Англійський капітан у супроводі польського перекладача підійшов до Чиговського і вияснив, що сотня негайно ж буде перекинута на автах до Белярії, де, за його словами, перебувала дивізія. При цьому сказав, що Надю помістять в окремому жіночому таборі, а ранених в шпиталі поблизу Белярії. Після цих інформацій Чиговський вийшов до шляху і голосно скомандував:

— Спеціяльна сотня, по одному в лінію, становись!

Хлопці стали в лінію і перерахувались за порядком.

— Вісімдесят два! — викрикнув останній стрілець.

З сто п'ятдесяти стрільців вісімдесят два дійшли до Італії живі й здорові. Біля двадцяти ранених вже лежали на автах. Надя була вісімдесят третьою. Значить, разом сто три. Сорок сім загубилися дорогою через червону землю.

— Сотня-а-а... струнк! Направо... глянь!

Сотня повернула голови на могилу Сіроштана, щоб цим вояцьким звичаєм розпрощатися з ним назавжди. Хорунжий підійшов до могили і засалютував рукою. З дві хвилини вояцькі очі вдивлялися в шолом, перев'язаний жовто-голубою стрічкою.

— Прощавайте, пане сотнику... — сказав Чиговський. — Прощавайте і не гнівайтесь, що спеціяльна сотня забирає ваше серце з собою...

Віддавши шану сотнику, сотня розмістилася на автах, залишивши хорунжого біля переднього авта в супроводі провідника. Майже перед самим від'їздом до нього підійшла Надя.

— Ну, Романе, — промовила вона, — покищо до побачення... Сподіваюся тебе скоро бачити...

Він поцілував її в чоло, і вона відійшла повз колону.

— До побачення! — гукала до стрільців.

— Бувай здорова, сестро!

Авта загули моторами і по одному виїхали на шлях. Запальний липень пражив Італію, топив асфальт доріг, по яких шуміли шини авт, що мчали спеціяльну сотню на південь.

Автоколона прямувала до Белярії, де дивізія тужливо поглядала на волю з-за колючих дротів...

ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ

...Пройшли роки, і спеціяльна сотня розгубилася по світу. Роз'їхалася по всіх материках, по всіх усюдах. Хоч і роз'єднав хлопців простір, їх єднають спогади молодости, наливають їх вірою в кращі дні.

В одній із столиць Західньої Европи живе Чиговський. Працює звичайним робітником. Трошки постарів і на свої кучері тепер не звертає уваги. Кожного вечора, як вертається з роботи, його вітає усміхом Надя. І мають вони сина. Шість років хлопчику. Хлоп'я зустрічає його на дверях і домагається дарунку.

— Я хочу кріса! — диктує малий.

— Забавляйся ведмедиками, — відповідає тато. — До кріса ти ще малий...

Деколи до них приходить Аркадій. Маля кидається до нього і завзято допитує:

— Що ти мені приніс?

— Як звичайно, цукерки... Але дістанеш, як скажеш скільки тобі років.

— Сість...

— А як твоє ім'я?

— Ігол...

— Тепер маєш цукерки...

Дуже часто Аркадій приходить з гармонією і з компанією. Вони випивають по чарці і переносяться розмовами в минуле. Пригадують бої і марші... Вечірки й коханок... Відвагу й поляглих... Довго говорять. Чужі дівчата поглядають на збуджених

хлопців, цідять із склянок пиво й не можуть догадатися, що цих чужинців так наелектризовує. Не догадуються, що в ті моменти вони живуть молодістю й почувають себе молодо.

— Давайте трохи посумуємо, — просить Надя. — Заграй, Аркадію, щось сумовите . . .

Аркадій розтягає акордеон і наповнює хату давно співаними піснями. І кожного разу, як він затягає пісню про старого капітана, Надя відчиняє вікно і мотив вириває́ться на вулицю. Тут його підхоплюють теплі вітри з Атлантику і несуть назустріч сходу сонця.

Англія, 1949—53.